

KØBENHAVNS UNIVERSITET
DET TEOLOGISKE FAKULTET

TEOL INFORMATION

Nr. 60 september 2019

**Religion, modernitet og kulturarv.
Et forskningsnetværk med fokus på Christiansfeld**
TINE REEH

**Det sorte hul hos Esajas.
En doktordisputats om eksil i Det Gamle Testamente**
FREDERIK POULSEN

Ambiguities of Shame
MIKKEL GABRIEL CHRISTOFFERSEN

Indholdsfortegnelse

Siden sidst af dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen	3
Religion, modernitet og kulturarv Et forskningsnetværk med fokus på Christiansfeld af lektor, dr.theol. Tine Reeh	6
Det sorte hul hos Esajas. En doktordisputats om eksil i Det Gamle Testamente af adjunkt, dr.theol. Frederik Poulsen	10
Ambiguities of Shame (AMOS) af postdoc, ph.d. Mikkel Gabriel Christoffersen	14
‘Vi har en indre fæstning her’: Ideen om det private sind i den politiske debat under Elizabeth den Første, Westminster (1558-1603) af ph.d.-stipendiat, MA, MPhil Anni Haahr Henriksen	18
Historien om Dannebrog fra 1219 til 2019 af museumsdirektør, ph.d. Janus Møller Jensen og lektor, dr.theol. Carsten Selch Jensen	22
Skabelse og sammenhæng i Den Store, Usynlige Ånds hellige bog af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Julie Sigaard Törnkvist	27
Hjerne, køn og psykisk lidelse på teologi: Kurser udbudt i samarbejde med DIS af lektor, ph.d. René Rosfort	31
Djævelforskriver – mellem trolddomsparagraffer og melankolske griller af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Nanna Eva Nissen	35
Så summer det af sol over Søndre Campus af lektor, ph.d. Gitte Buch-Hansen	39
Programmer for Teologisk Forening og Kierkegaardsselskabet	44
Publikationer fra Det Teologiske Fakultet	46

TEOL-information udgives af Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, og udkommer to gange årligt, i februar og september. TEOL-information distribueres gratis til udvalgte offentlige og kirkelige institutioner samt til indenlandske universiteter, gymnasier, hovedbiblioteker og pressen. Bladet kan rekvireres ved henvendelse til Pia Christensen på tlf. 35 32 36 08 eller på e-mail: pic@teol.ku.dk.

Meninger, der tilkendegives i TEOL-information, gengiver de enkelte forfatteres synspunkter og er ikke nødvendigvis udtryk for redaktionens holdning.

Ansvarshavende redaktør: Dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen.

Redaktion: Lektor, ph.d. Christine Svinth-Værgø Pøder.

Layout og sats: Specialtrykkeriet Arco.

Tryk: Specialtrykkeriet Arco. *Oplag:* 3.100.

Artikler, der offentliggøres i TEOL-information, kan citeres med angivelse af kilde.

Forsidebillede: Foto fra Christiansfeld, v. Christian Ringbæk / Ritzau Scanpix

Det Teologiske Fakultet
Karen Blixens Plads 16
2300 København S
Tlf.: 35 32 36 08
www.teol.ku.dk

Siden sidst

Af dekan, professor, dr.theol. Kirsten Busch Nielsen

Når dette læses, ved vi, hvordan den nye regering vil udfolde sine uddannelses- og forskningspolitiske intentioner. I skrivende stund kendes de kun fra det politiske forståelsespapir fra juni. På Det Teologiske Fakultets vegne ønsker jeg uddannelses- og forskningsminister Ane Halsboe-Jørgensen tillykke med den vigtige post. For de teologiske uddannelser kan det politiske arbejde, der foregår på kirkeministerens ressortområde, også have betydning. Selv om kirkeminister Joy Mogensen ikke er “vores” minister, skal hun derfor også ønskes velkommen på sin nye post. Vi ser ikke uden spænding frem til at erfare, hvilke planer de to ministre lægger, og hvad konsekvenserne vil være for universiteterne generelt og for fakultetets fagområder i særdeleshed.

Hvordan årets optag på bacheloruddannelsen i teologi ser ud, vides også først, når TEOL-information for længst er sendt i trykken. Formentlig har der sommeren over været interesse i medierne for, hvordan de unge i år har navigeret i uddannelseslandskabet, og den gode søgning til teologi har sikkert også fået opmærksomhed. Det er ikke dårligt, at teologistudiet nyder bevågenhed i offentligheden. Tværtimod. For det er betydningsfuldt, at der vedbli-

vende er unge mennesker, som har lyst, kræfter og evner til at give sig i kast med faget og at fordybe sig i de spørgsmål om samfundets og kulturens strømførende lag, som studiet af kristendommen i historie og nutid bl.a. handler om.

At den offentlige interesse for teologistudiet desuden har en konkret baggrund i, at der skal uddannes teologiske kandidater fra universiteterne i tilstrækkeligt antal til stillinger i folkekirken, i organisationer og på de øvrige områder, der efterspørger denne faggruppe, er indlysende. De to seneste opgørelser viser, at der fra Det Teologiske Fakultet ved Københavns Universitet årligt er udklækket hhv. 68 (pr. 1. oktober 2017) og 59 (pr. 1. oktober 2018) teologiske kandidater. Det er flere end i de umiddelbart foregående år. Al erfaring siger, at udsving forekommer. Men at der er god aktivitet og i øvrigt god søgning til kandidatuddannelsen og tilsyneladende også faldende ledighed for teologiske kandidater, kalder ikke desto mindre på tilfredshed.

Fakultetets ene engelsksprogede kandidatuddannelse, nemlig Afrikastudier, er ligeledes i god gænge med et stabilt antal kandidater. Der er lagt et lavere loft over optaget fra i år, fordi det har været et

politisk ønske at mindske antallet af studerende på engelsksprogede uddannelser i Danmark. Fakultetet fortsætter dog arbejdet med at gøre søgningen til Afrika-studier så stærk som mulig i håb om, at loftet inden længe kan hæves lidt igen.

Også den nordiske kandidatuddannelse “The Religious Roots of Europe” repræsenterer et velkomment internationalt islæt i fakultetets faglige aktiviteter. Uddannelsen har gennem sin ca. tiårige levetid haft studerende fra de fleste dele af verden. De beskæftiger sig med de sprog, tekster og temaer, som bærer de tre religioner, der har øvet den største påvirkning på europæisk historie og kultur: jødedom, kristendom og islam. Nu er der brug for særlige bestræbelser for at øge studentertallet og konsolidere uddannelsen. Denne indsats er i gang. Med udgangen af i år overtager vi i øvrigt den fælles administration af uddannelsen, fordi Aarhus Universitet har besluttet at nedlægge sin gren af den. Fremover er “The Religious Roots of Europe” så forankret i Oslo, København og Lund.

Siden sidst har fakultetet indskrevet fem nye ph.d.-studerende. Længere fremme i dette hæfte kan man læse, hvordan nogle af de i forvejen indskrevne præsenterer deres forskning. Med de fem nytilkomne tilføres en række projekter, der i deres forskellighed hver især bygger på og viderefører dele af fakultetets forskningsområder. De nye projekter omhandler hhv. synet på det private hos Nikolaus Selnecker, tredivårskrigen Danmark, særligt Jesper Rasmussen Brochmands teologi, statstanke og eskatologi hos Thomas Hobbes, Kierkegaards forståelse af selvet samt sekulære humanistiske bevægelser og religionskritik i Uganda.

De fem illustrerer også, hvor forskellige rammerne for et ph.d.-studium kan være. En af de fem oppebærer et såkaldt fakultetsstipendium, dvs. løn betalt af fakultetet til tre års studier og arbejde, mens en andens stipendium finansieres halvt af Danmarks Grundforskningsfonds Centre for Privacy Studies, halvt af fakultetet. En tredje er indskrevet på friplads og på deltid, hvilket vil sige, at den studerende på den ene side ikke får løn, men på den anden side samtidig er fritaget for det ellers pligtige uddannelsesgebyr. To er foruden at være tilknyttet og delvist finansieret af Det Teologiske Fakultet ligeledes indskrevet ved og delvist finansieret af et udenlandsk universitet. De to vil til sin tid modtage ph.d.-graden fra to institutioner i fællesskab.

Ph.d.-skolen er for tiden under evaluering. Universitetet besluttede i 2018, at de seks skoler i år alle skal gennemføre en evaluering, der ser på kvaliteten af de enkelte ph.d.-programmer og skolerne aktiviteter. Vi har nedsat et internationalt panel til at hjælpe med arbejdet og modtager anbefalingerne herfra i efteråret. Det skal med i billedet af ph.d.-skolens mange aktiviteter, at cand.theol. Peter Søes siden sidst har opnået ph.d.-graden i teologi for afhandlingen *Image of God, Knowledge of God. The Theological Anthropologies of Karl Barth and Wolfhart Pannenberg in Light of Tertullian*, og at ph.d.-studerende, cand.theol. Emil Hilton Saggau har modtaget Uddannelses- og Forskningsministeriets EliteForsk-rejssestipendium, der skal muliggøre et længevarende studieophold i udlandet. Tillykke til dem begge.

Det Teologiske Fakultet har en stærk tradition for et rigt studenterforeningsliv

og i det hele taget for et godt studiemiljø. Ifølge en nyligt gennemført studiemiljøundersøgelse har Det Teologiske Fakultet fortsat førstepladsen som det sted på Københavns Universitet, hvor de studerende samlet set vurderer studiemiljøet mest positivt. En af de solidt forankrede aktiviteter er studenterbladet ARKEN, som i foråret kunne festligholde sit 40 års-jubilæum. Det skete bl.a. med et særnummer med tilbageblik på de fire årtier, hvor ARKEN har tjent sit formål som informations- og diskussionsforum drevet af og for de teologistuderende ved Københavns Universitet. Som der har været plads til og brug for bladet hele vejen igennem, bør der også være det fremover. Jeg vil gerne gentage fakultetets lykønskning. Tillykke til ARKEN og tak til de forfattere og redaktører, der gennem årene har sikret et studenterblad med højt til loftet, uden meningstyranni, seriøst og ikke selvhøjtideligt. Senere i år runder et af de nyere studenterinitiativer, der huses på fakultetet, sine første femten år. Tillykke og tak siger jeg derfor også til den studenterdrevne foredragsforening TrosForum.

Ved universitetets årsfest i november fejres, som sig hør og bør, det seneste års akademiske resultater. Dr.theol. Frederik Poulsen forsvarede i foråret disputatsen *The Black Hole in Isaiah: A Study of Exile as a Literary Theme* for den teologiske doktorgrad og promoveres ved årsfesten. Blandt modtagerne af Københavns Universitets guldmedalje vil cand.theol. Sigrid Nielsby Christensen

være. Hun belønnes for sin besvarelse af prisspørgsmålet "En undersøgelse af Enevold Ewalds (1696-1754) teologi og dens historiske kontekst på baggrund af hans prædikener". Det Teologiske Fakultet har i år desuden den glæde at kunne tildele professor, Dr. Willemien Otten, University of Chicago, æresdoktorgraden i teologi. Professor Otten, der er specialist i kristendommens og den kristne tænkings historie med særlig vægt på den tidlige kristendoms intellektuelle traditioner, holder i anledning af æresdoktorudnævnelsen en offentlig forelæsning om "Pantheism and the Problem of Nature. From Eriugena to Emerson" den 8. november 2019 kl. 11.15-12.00 i Kierkegaard Auditoriet. Med tak for de akademiske bidrag, som de tre hædres for ved årsfesten, ønsker jeg dem på dette sted hjertelig tillykke.

Fra og med dette nummer af TEOL-information bringer vi ikke længere fakultetets arrangementskalender i sin fulde længde i trykt form. Enkelte arrangementer er omtalt i bokse på hæftets sider. Den komplette liste beder vi læserne hente på hjemmesiden (www.teol.ku.dk/Arrangementer). Her findes opdaterede oplysninger om åbne seminarer, forelæsninger, temadage og lignende samt information om, hvem der arrangerer og kan kontaktes med spørgsmål angående et bestemt arrangement. Vi sætter stor pris på besøg og håber, at der også i dette semester vil være god interesse og bred deltagelse i de åbne arrangementer. Velmødt og velkommen til det akademiske år 2019/2020!

Religion, modernitet og kulturarv

Et forskningsnetværk med fokus på Christiansfeld

Af lektor, dr.theol. Tine Reeh

Den 4. juli 2015 blev brødremenighedsbyen Christiansfeld optaget på UNESCOs liste over verdenskulturarv. Denne sjældne udmærkelse deles med Roskilde Domkirke og Jellingestenenes kirkeanlæg, men der er få danske kulturarvssteder og færre med en kirkelig eller religiøs karakter. I et internationalt perspektiv er UNESCOs stempel endnu ikke tilfaldet andre brødremenighedsbyer som for eksempel Herrnhut i Tyskland eller Bethlehem i Pennsylvania, USA. Mens netop Herrnhut og Bethlehem løbende har været – og fortsat er – genstand for talrige undersøgelser og forskning i en bred vifte af fagdiscipliner, skal man mindst tredive år tilbage, før man finder den seneste forskningsbaserede bog om Christiansfeld.

Det vil vi gerne lave om på i forskningsnetværket *Religion, Modernity, and Cultural Heritage: Inquiries into the Legacy and Sustainability of Moravian Christiansfeld*. Vi fik en bevilling fra Danmarks Frie Forskningsfond og kunne den 1. marts 2018 begynde arbejdet.

Brødremenighedens Christiansfeld – historie, kristendom og kulturarv

Det kan synes paradoksalt, men det var i oplysningstidens måske mest prægnante periode domineret af Johann Friedrich Struensee, at man besluttede at grundlægge brødremenighedsbyen i Christiansfeld. Struensee underskrev selv tilladelsen, og efter hans fald holdt man fast i planerne. Byen blev, med udgangspunkt i brødremenighedens kristendomsforståelse, bygget som et gennemført og helstøbt protestantisk idealsamfund. Samtidig blev den en forprop for industrialiseringen i Danmark med sin særlige virksomhedsgejst, reorganisering og effektivisering af landbrug og manufaktur, men også med sin gennemført egalitære og funktionalistisk bestemte livsform. Kilderne vidner allerede fra begyndelsen om både radikal religiøs individualisme og en stærk kollektiv forpligtelse på samfundsforbedring og velfærd for alle.

Brødremenighedens opfattelser blev først introduceret i Danmark allerede et halvt århundrede forinden i 1720'erne. Da Christian VI i 1721 giftede sig med den pietistiske prinsesse Sophie Magdalene, kom han også i familie med den

karismatiske greve Nicolaus Ludwig von Zinzendorf. Denne gav som bekendt i 1722 en gruppe religiøse flygtninge fra Mæhren (deraf den engelske betegnelse Moravians) asyl på sit gods i Sachsen, og kolonien fik navnet Herrnhut. Her dannedes i 1727 officielt den første brødre-menighed, og det blev en religiøs gruppering, der hurtigt spredte sig.

I København var Zinzendorf med til Christian den VI's kroning, og han distribuerede ikke kun brødre-menighedens tanker til den konventikel, han samlede omkring sig. Han hjalp også på denne tid kongen med at finde personer til flere af de embeder, der skulle genbesættes i anledning af et tronskifte. Således var en del af de centrale embedsmænd positive over for brødre-menighedens opfattelser – også da Zinzendorf selv faldt i unåde ved hoffet. I 1732 blev de første af brødre-menighedens missionærer sendt til De Vestindiske Øer, og året efter sendte man også folk til Grønland. I 1737 gav kongen tilladelse til brødre-menighedskolonien Pilgeruh mellem Lübeck og Hamburg, og i 1739 stiftedes et brødresocietet i København. Man etablerede desuden societeter i Bergen, Kria, Drammen og Stavanger.

Brødre-menighedernes virksomhed blev imidlertid ramt af den frygt for sekterisk kristendom og separatisme, som foruden konventikelplakaten i 1741 (hvor man forbød religiøse sammenkomster uden deltagelse – dvs. kontrol – fra statskirkens gejstlige) også gav sig udslag i to kongelige forordninger i henholdsvis 1744 og 1745 direkte målrettet begrænsning af herrnhutisk indflydelse i riget. Men i 1770'erne forandredes situationen radikalt, da man nu fra central-

administrationens side ønskede at importere især brødre-menighedens moderne produktionsformer og kultur. Religionen måtte man så tage med.

Men mens mange andre religiøst funderede samfundsdannelser karakteriseres af en selvvalgt isolation, havde brødre-menighederne – og også den i Christiansfeld – et dynamisk og åbent forhold til de lokale og nationale fællesskaber, de var en del af. Således kan man i Danmark finde tydelige spor af en indflydelse fra Christiansfeld på så forskellige områder som kirke- og kristendomsopfattelse, pædagogik, ligestilling, demokratiopfattelser, sekularisering, litteratur og salmedigtning, økonomi, handel, håndværk, industri og design.

Christiansfeld rummer et rigt og velbaret materiale i form af bygninger, genstande samt et omfattende skriftligt kildemateriale. Den særlige dialektik mellem det lokale og globale gav sig udslag i talrige skriftlige netværk, der fra bevægelsens tidligste tid udvekslede taler, prædikener, dagbøger osv. menigheder imellem. Brødre-menigheden har samlet al korrespondance, missionsbeskrivelser, levnedbeskrivelser, nodeark, tegninger, malerier med mere, i hvad der må siges at være en enestående og bemærkelsesværdigt udforsket samling.

Netværkets arbejde

Danmarks Frie Forskningsfond støtter netværk, der styrker forskning på områder, som er geografisk og institutionelt spredt. Man ønsker desuden at støtte netværk, der kan føre til udarbejdelsen af større tværfaglige forskningsprojekter. Vores netværk tæller godt tredive faste medlemmer fra ti universiteter og seks

institutioner (museer og arkiver) fordelt på syv forskellige lande og tre kontinenter. Medlemmerne kommer fra forskellige fag såsom kunst- og kulturhistorie, litteratur, musik, design, museologi, folkloristik, antropologi, arkitektur, jura, sociologi, kønsstudier, kolonihistorie, boghistorie og kirkehistorie.

Trådene i netværket holdes sammen af en tværfaglig styregruppe. Den består af etnologen, professor mso Tine Dams-holt, der blandt meget andet arbejder med dannelsen af "civic selves" og kulturarvsprocesser, hvor Christiansfeld kan bruges som forskningsobjekt. Det andet medlem af styregruppen er også etnolog, nemlig lektor Marie Riegels Melchior, som foruden kulturanalyse og museologi arbejder med samspillet mellem design og identitet. Styregruppens tredje medlem, postdoc Christina Petterson, er oprindelig rundet af teologiske studier, men har de seneste årtier arbejdet i kultur- og socialhistoriske fagområder, og hun har siden 2005 udgivet talrige publikationer forbundet med brødre menigheder på hele kloden. Endelig er undertegnede styregruppens kirkehistoriske ankerperson. Denne styregruppe fungerer som tovholder og har til opgave at sørge for, at de planlagte aktiviteter konkret føres ud i livet.

I august 2018 var netværkets medlemmer første gang samlet til en workshop "on location", det vil sige i Christiansfeld. Her skulle medlemmerne, hvoraf mange aldrig tidligere havde mødt hinanden, have mulighed for at "netværke", og vi begyndte at få etableret en intern dialog og udveksle ideer. Foruden specialrundvisninger i bygninger, haver og ikke mindst arkivet, hørte vi musik fra

menighedens store nodearkiv og foredrag af menighedens medlemmer om, hvordan det var for en lille minoritetsmenighed pludselig at få opmærksomhed som kulturarv. Vi fik desuden besøg af en af arkivarerne fra det centrale arkiv i Herrnhut, som gav en introduktion til det materiale, som angår Christiansfeld, men er fysisk placeret dernede. Og vi hørte inspirationsoplæg fra forskere, der havde deltaget i tidligere forskningsprojekter med beslægtede problemstillinger.

I løbet af efteråret sendte vi en delegation til den store internationale konference om brødre menighedsforskning, der holdes hvert andet år i Bethlehem, Pennsylvania, hvor også det anselige arkiv for USA ligger. Her præsenterede vi et større panel med fem bidrag om Christiansfelds historie, om forholdet mellem den lokale menighed Christiansfeld og den globale brødre menighed, om byens religiøse hverdagspraksis og om religion i byens materielle kultur og æstetik. Endelig bidrog vi med et oplæg med en systematisk-teologisk læsning af nogle af UNESCOs og ICOMOSs centrale dokumenter om kulturarv og religion, der udløste en intens debat. Vi fik desuden på få dage skabt forbindelse med andre forskere, som arbejder med spørgsmål og emner, der har relevans for udforskning af Christiansfeld.

I januar i år holdt vi et velbesøgt seminar med titlen *Religion and the Formation of Modern Society in Christiansfeld*. Her havde vi inviteret kulturhistorikeren Thomas Dorfner fra Aachen, der har arbejdet med de økonomiske relationer mellem de internationale brødre menighederne i det 18. og 19. århundrede. Han havde til lejligheden set nærmere på kildemateriale

vedrørende Christiansfeld, herunder både de merkantile forbindelser samt den dermed forbundne idé om udveksling og de teologiske overvejelser over prisfastsættelse af varer og ydelser. Desuden holdt netværkets medlemmer oplæg om Christiansfeld og temaer som dannelsen af kønsidentiteter, et lokalsamfund mellem tre nationer, uddannelses- og skolehistorie, forskelle mellem hallensisk og herrnhutisk indflydelse i Danmark og teorier om konfessionelle samfunds betydning for samfundsudviklingen.

I juli tog en delegation igen afsted og fremlagde netværkets arbejde og perspektiver på et panel på ISECS' internationale konference for 1700-talsstudier, der holdes hvert fjerde år – i år i Edinburgh.

I august stillede vi under overskriften *Heritagization and Everyday Life* skarpt på kulturarvsprocesser og hverdagsliv. Hvordan bliver fortid, nutid og fremtid levet samtidigt i Christiansfeld? Hvor-

dan holder man en umistelig arv fast og fornyer den? Og hvilke forståelser af bæredygtighed kan give mening i den forbindelse? Det er nogle af de spørgsmål, vi havde inviteret en række danske og internationale forskere til at komme og give deres bud på og diskutere. Seminaret varede to dage og var åbent for alle.

Endelig holder vi i januar 2020 et afsluttende seminar med titlen *Sustainability of the Cultural Heritage*. Det endelige program for dette – og netværkets ovennævnte aktiviteter – vil være tilgængelig på netværkets hjemmeside <https://teol.ku.dk/english/dept/religion-modernity-and-cultural-heritage/>.

Det er vores håb, at netværket vil bære frugt i form af nye forskningsprojekter – det har allerede genereret ansøgninger – og således på tværs af discipliner kan bidrage til nye undersøgelser af et stykke forbløffende underbelyst dansk kulturarv i verdensklasse.

Grundtvigs gudstjeneste – et sprængfarligt kraftværk

Semesteråbningsforelæsning ved lektor, ph.d. Anders Holm

Tid: Fredag den 30. august 2019 kl. 12.30

Sted: Det Teologiske Fakultet, Kierkegaard Auditoriet (9A.0.01),
Karen Blixens Plads 16, 2300 København S.

Arr.: Det Teologiske Fakultet

Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.

Eventuelle ændringer annonceres også her.

Det sorte hul hos Esajas

En doktordisputats om eksil i Det Gamle Testamente

Af adjunkt, dr.theol. Frederik Poulsen

Sorte huller er blandt universets mest mystiske og skræmmende fænomener. De suger alt til sig med deres kolossale tiltrækningskraft, og selv lys kan ikke undslippe dem. Hvad der sker inde i et sort hul, kan man derfor ikke vide, og astrofysikerne kan kun studere dem ved at se på deres påvirkning af omgivelserne.

På samme måde er det med eksilet i Esajas' Bog, en af de store profetbøger. Ødelæggelsen af Jerusalem i 587 f.Kr. og eksilet i Babylon er ellers et væsentligt omdrejningspunkt i Bibelen. I Det Gamle Testamente finder vi et væld af tekster, som forsøger at komme til rette med disse hændelser i form af historiefortælling, klagesang og teologiske refleksioner.

Alligevel er eksilet underligt fraværende i Esajas' Bog. På den ene side forekommer det nemlig at være et centralt tema; på den anden side er det svært at finde henvisninger til det. I midten af bogen, hvor man som læser ville forvente at finde en gengivelse af tiden op til og under eksilet, er der blot en brat overgang og et tydeligt spring i tid: Kapitel 39 fortæller om profeten Esajas' sammenstød med kong Hizkija i slutningen af det 8. århundrede og forudsiger erobringen af

Jerusalem og bortførelsen til Babylon, mens det følgende kapitel 40 derimod synes at afspejle en krisesituation langt senere. Her forkyndes eksilets ophør og håbet om genopbygning af det ødelagte. Men de mellemliggende år – *selve* ødelæggelsen og *selve* eksilet – nævnes ikke.

Dette påfaldende forhold er udgangspunktet for min doktordisputats *The Black Hole in Isaiah: A Study of Exile as a Literary Theme*. Afhandlingen udkom i januar på forlaget Mohr Siebeck i Tübingen og blev i slutningen af marts forsvaret for den teologiske doktorgrad. Disputatsens tese er, at eksilet hos Esajas skjuler sig som et "sort hul" i midten af bogens fortælleforløb og herigennem har afgørende indflydelse på skriftets litterære struktur, billedsprog og budskab.

Det sorte hul midt i bogen

Mange bibellæsere har gennem tiden studset over det mærkværdige hul midt i Esajasbogen. Før oplysningstiden antog man, at kløften mellem Es 39 og 40 markerer en overgang til et syn om fremtiden, som den historiske profet Esajas modtog. I nyere tid har man derimod betragtet "hullet" som en ren tilfældighed – en utilsigtet følge af sammenstillingen

af to selvstændige samlinger af profetord i Es 1-39 og 40-66.

Blandt nutidens fortolkere, som prøver at læse profetbogen som et sammenhængende værk, er der primært to forklaringer på, hvorfor vi ikke hører om Jerusalems fald og eksilet. Det er enten for bevidst at undertrykke disse traumatiske begivenheder eller for at beskytte den teologiske idé om Jerusalem som et særligt beskyttet og uindtageligt sted. Min egen tese er altså, at det litterære brud midt i bogen kan opfattes som et sort hul.

For ligesom et sort hul skjuler sig i himmelrummet, skjuler eksilet sig i midten af Esajasbogen. Der sker tilsyneladende ikke noget – der står jo ingenting – men alligevel må noget afgørende finde sted. Eksilet er så stærk en kraft, at det opsuger liv, lys og håb og alene medfører tavshed, mørke og død. Man kan derfor kun beskrive eksilet hos Esajas ved at analysere de begivenheder og forudsigelser, som leder frem mod det, og de refleksioner og eftervirkninger, som siden afspejler det.

Ind i det sorte hul

Mit første forsøg på at nærme mig det tavse hul midt i bogen sker ved en læsning af Es 5,11-17. Dette domsorakel er vendt mod Jerusalems herskere og indeholder profetbogens første åbenlyse henvisning til eksil. Deportationen af befolkningen spejler sig i beskrivelsen af Jerusalems indbyggere, der dratter ned i dødsriget Sheol. Dødsriget fremstilles som et grådigt monster, hvis altfortærende appetit ingen kan undslippe. At være i eksil ligestilles derved med at blive opslugt af en fremmed, kaotisk magt, der trækker sit bytte til sig og lader det forsvinde ind i en tilstand af mørke og død.

Efter min mening er denne fuldstændige absorbering af liv et litterært motiv, som peger frem mod bogens tavse midte.

En anden åbning ind i det sorte hul er de teologiske udsagn om Gud og hans måde at handle på. En væsentlig antagelse i disputatsen er nemlig, at Guds vrede og straf manifesterer sig fuldt ud i hullet mellem Es 39 og 40. Den skjulte begivenhed her midt i bogen spejler Guds egen skjulthed, der som et billede på forkastelse og dom er nært forbundet med tanken om hans vrede og tavshed. Denne vrede er så brutal, at den ikke kan udtrykkes med ord, og dens destruktive kraft så mørk og massiv, at den kun kan opfattes og beskrives på afstand.

En nærlæsning af Es 40-66 viser dog, at et radikalt og afgørende skifte i Guds væsen hævdes at have fundet sted (især 42,13-14; 51,17-23; 54,7-10). Gud selv ser tilbage på tidsrummet mellem Es 39 og 40 som en afsluttet periode. Han vil herefter ikke længere skjule sig, som han gjorde i dette mørke hul. Han vil bryde tavsheden og tale.

Før og efter eksilet

Som nævnt medfører postulatet om et sort hul hos Esajas, at selve eksilet kun kan studeres *indirekte* ved at se på forudsigelserne af det og dets eftervirkninger. Flere passager i bogens første halvdel peger frem mod det (6,1-13; 22,1-14; 39,1-8). Fælles for dem er fremhævelsen af den endegyldige dom. Jerusalem skal lægges fuldstændigt øde, og de overlevende skal føres væk til fjerne egne. Gud vil rasere gentagne gange for at sikre sig, at intet bliver tilbage. Babyloniernes besøg hos kong Hizkija munder ud i en definitiv udsigelse af dom: *alt* skal brin-

ges langt væk til Babylon. Jerusalem skal lades øde tilbage, tomt for liv, rigdomme og betydning.

Disse forudsigelser peger ikke bare frem mod udførelsen af Guds dom i det sorte hul, men illustrerer og spejler det også. Som det tavse hul henviser eksilet til et tomt land, et tomt skatkammer og en tavs ruin. En desperat klagesang efter katastrofen (63,7-64,11) vidner om en fuldstændig og brutal opfyldelse af profetierne. Zion er blevet til en ørken. Templet, som er et symbol på Guds nærvær og beskyttelse, er blevet fortæret af ild. Intet er tilbage.

I Esajasbogen møder vi også en række enkeltindivider, hvis erfaringer af eksil kan fortolkes som et billede på gudsfolkets skæbne. Profeten Esajas går nøgen omkring i Jerusalems gader for at vise skammen ved at blive ført bort i eksil, en skæbne som snart vil ramme hans egne landsmænd (20,1-6). Embedsmanden Shebna skal på grund af magtmisbrug slynges til et fremmed land, hvor han vil dø, og også efterfølgeren Eliakim bukker under for embedets byrder (22,15-25). Deres ulykke peger frem mod Jerusalems kongedømmes fald, der anes at finde sted i det sorte hul mellem Es 39 og 40. Klagesalmen, som den syge kong Hizkija ytrer på dødslejet, er fuld af billeder på forstødelse, adskillelse og isolation som henvisninger til erfaringer af eksil (38,1-22).

Mens disse enkeltindivider i Es 1-39 peger frem mod det sorte hul, så danner det tilbageskuende blik i digtet om Herrens lidende tjener (52,13-53,12) et mod-svar. Den intense skildring af tjenerens bortførelse og grav i det fremmede kan læses som en beretning om landflygtighed. Tjenerskikkelsen kan som en litte-

rær konstruktion udtrykke og bearbejde kollektive erfaringer, idet folkets oplevelse af lidelse, ydmygelse og forflyttelse til et ukendt og utrygt sted spejler sig i tjenerens skæbne.

Billeder på eksilet og dets ophør

Ligesom andre profetskrifter benytter Esajasbogen en stribe billeder til at udtrykke tilstanden i eksil. I disputatsen afdækker jeg fire former for billedsprog:

En række tekster beskriver eksil som slaveri og fangenskab. Folket befinder sig i en kritisk situation, som det skal befries eller løskøbes fra: undertrykkelse under et brutalt fremmedherredømme, elendige vilkår som slaver eller mørke og klaustrofobiske fangehuller. Politiske og rummelige billeder forenes i fremstillingen af en frygtindgydende tyran, Babylo-nerkongen, der i sin grådighed efter magt har *slugt* folket (jf. det sorte hul midt i bogen).

Andre tekster skildrer eksil med geografiske billeder. Folket er som en fordrevet fåreflok blevet spredt til verdens fjerneste egne, mens det forladte Jerusalem ligger tilbage som midten i et kompas.

En tredje gruppe af tekster fremstiller eksil som blindhed og åndelig desorientering. Spredt til verdens ende har folket mistet retningsansen og evnen til at orientere sig. De er i en tilstand af forvirring og manglende forståelse.

Endelig beskriver en række tekster eksil med billeder fra den sociale verden. Omdrejningspunktet er Jerusalem, som efter bortførelsen af indbyggerne ligger øde og alene tilbage. Den sønderknuste hovedstad fremstilles som en forladt og nøgen kvinde, der frarøvet sine børn har mistet sin sociale status.

Det er dog bemærkelsesværdigt, at billedsproget i alle fire tilfælde søger at beskrive en tilstand, som allerede er ophørt eller snart vil gøre det. En stemme er nemlig brudt ud af det sorte hul med budskabet om, at folkets straf er til ende (40,1-2). Et fælles ærinde for disse tekster er derfor at forkynde Guds forestående redning af folket. Gud er forløseren, der med sin magt kan sprænge Babylons porte og bane en vej ud af fangeskabets mørke. Han er hyrden, der kan samle sine forvildede får, vejlede dem og føre dem hjem. Han er skaberen, der kan genoprette Jerusalems tabte ære og på ny lade befolkningen blive mægtig og talrig.

En intethedens midte

Med min disputats mener jeg at have af-dækket den oversete rolle, som eksilet spiller i Esajas' Bog. Det sorte hul mellem Es 39 og 40 danner et antiklimaks – en intethedens midte – i det overordnede fortælleforløb, og adskillige tekststykker fremhæver dets betydning ved enten at pege frem mod det eller se tilbage på det.

Et særkende ved Esajasbogens teologi er påstanden om Guds særlige beskyttelse af Jerusalem. Eksilet repræsenterer derimod en litterær anti-type til denne teologiske idé i form af et ødelagt og forladt Jerusalem. Hos Esajas er denne modforestilling netop til stede som den fuldstændige negation af liv, håb og vision, som det tomme mellemrum i midten af profetbogen antyder.

Old, Better, Best: Traditionalism and Antiquarianism in Late Antique Theology

Tiltrædelsesforelæsning ved lektor, Dr. Florian Wöller

Tid: Fredag den 27. september 2019 kl. 14.15

Sted: Det Teologiske Fakultet, Kierkegaard Auditoriet (9A.0.01),
Karen Blixens Plads 16, 2300 København S.

Arr.: Det Teologiske Fakultet/Afdeling for Kirkehistorie

*Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.
Eventuelle ændringer annonceres også her.*

Ambiguities of Shame (AMOS)

Af postdoc, ph.d. Mikkel Gabriel Christoffersen

Skammen er tvetydig. Den hypotese er udgangspunktet for det forskningsprojekt, jeg er begyndt på fra den 1. april 2019 med støtte fra Carlsbergfondet. Til sammenligning er skylden mere entydig. Skylden opstår, når man har forbrudt sig mod en rimelig forventning, når man har overtrådt en grænse i det etiske liv. Kristendommen og den kristne kultur har et rigt sprog for, hvordan man omgås med skylden: Man angrer, bekender og gør bod, evt. tager man sin straf, og i hvert fald venter man, til offeret måske skulle være klar til tilgive. Fordi skylden er entydig, kan der angives mere entydige anvisninger. Men sådan er det ikke med skammen, for den er tvetydig. På den ene side skal mennesket ikke blive fri af skammen, for så ender det i skamløshed. Skammen hjælper med at finde og respektere grænser i det sociale og private liv, både andres grænser og egne. På den anden side kan skammen også føre til selvhad og depression eller til aggression og vold. Så hvordan lever mennesket med den tvetydige skam, den skam, der findes mellem skamløshed og skamfuldhed? Og hvordan kan man tale teologisk om skammen, så man kan tage højde for

dens tvetydighed? Det er de overordnede spørgsmål, som jeg vil forsøge at besvare.

Forskningssammenhængen “teologi og skam” er relativt ny, men den er på vej frem. I Danmark har Claudia Welz og Niels Henrik Gregersen skrevet enkelte systematisk-teologiske artikler. Enkelte artikler findes også hos pastoralteologen Mogens Lindhardt, der i øvrigt holder en del foredrag om emnet. To nylige danske ph.d.’er har beskæftiget sig med skam, den ene i relation til diagnoser med henblik på Søren Kierkegaard (Christian Hjortkjær fra København), den anden i forbindelse med en undersøgelse af æresbegrebet hos Martin Luther (Sasja Emilie Mathiasen Stopa fra Aarhus). Internationalt begyndte interessen for teologi og skam hos en række pastoralteologer, der siden 1980’erne har undersøgt skammen særligt i en sjælesørgerisk sammenhæng. Det mest omfattende studie af teologi og skam finder man hos den tyske teolog Christina-Maria Bammel, der nu fungerer som præst i Berlin. Hendes bog *Aufgetane Augen – Aufgedecktes Angesicht* fra 2009 går eksegetisk, filosofisk, dogmatisk og dramaturgisk til værks. Dogmatisk trækker Bammel tråde tilbage til

Dietrich Bonhoeffer og Karl Barth, der som nogle af de eneste store protestantiske teologer har arbejdet med begrebet skam, omend ganske sporadisk.

I denne forskningssammenhæng vil mit forskningsprojekt bidrage med tre perspektiver på teologi og skam. De tre perspektiver vil jeg præsentere nu.

Den sociale kamp om skam

For det første spiller skammen en rolle i befrielsesteologien, hvilket er næsten helt overset i litteraturen. For at tydeliggøre det forskningsmæssige nybrud, som jeg håber at bidrage med i denne sammenhæng, har jeg forkortet mit projekt *AMOS* med henvisning til den gammeltestamentlige profet Amos, som spiller en væsentlig rolle i den teologi, der gør brug af skammen i en mere social og politisk kontekst. Fx citerer Martin Luther King den gammeltestamentlige profet Amos i sin berømte *I have a dream*-tale: "Ret skal strømme som vand, retfærdighed som en stadig rindende bæk" (Amos 5,24). Dette citat bruger Martin Luther King til at kritisere sin tids diskrimination af sorte amerikanere, en diskrimination, der ofte havde skam og selvhad til følge hos de sorte. I sine taler og tekster udpenslede King forskellen mellem virkeligheden i USA og alt det, som USA stod for, nemlig frihed, retfærdighed og muligheden for at finde lykken. King's strategiske analyse var, at hvis de hvide borgere og politikere først mærkede skammen over gabet mellem realitet og ideal USA, ville de være nødt til at ændre samfundet, så sorte ikke længere skulle leve i skam. King fandt altså teologisk inspiration hos Amos i sine bestræbelser på

at flytte skam fra de undertrykte til undertrykkerne med henblik på at skabe mere retfærdige samfundsvilkår.

I mit projekt vil jeg undersøge skammens bevægelser i teologier, der har med den slags kontekster at gøre. Udgangspunkt er fortsat, at skammen er tvetydig. Med det udgangspunkt kan man få øje på, at skammen giver anledning til at genoverveje ens handlingsmønstre til gavn for andre; men også at skammen kan være en giftpil, der forsurer livsmodet hos både enkeltpersoner og hele miljøer. Som den amerikanske sociolog Francis Fukuyama har påpeget i sin seneste bog *Identity*, har den ellers legitime kamp for anerkendelse af undertrykte minoriteter spredt sig til så mange dele af samfundet, at den fælles menneskelighed ser ud til at forsvinde af syne – tænk nu bare på *Die Identitäre Bewegung*, der ønsker anerkendelse for en europæisk og hvid identitet. Hvis Fukuyama har ret, skal teologien bidrage til at tænke anderledes om skammens rolle i det sociale og politiske, for at teologien stadig kan virke befriende.

Skam og skyld

For det andet vil jeg undersøge og diskutere pastoralteologernes bidrag til skammens teologi. Hos flere pastoralteologer er analysen den, at den kristne teologi har konkretiseret syndsbegrebet i retning af fænomenet skyld, der handler om, hvad jeg *gør* forkert, og derfor mest talt om Guds nåde som tilgivelse for skyld. Men socialpsykologisk set er det ikke sikkert, at moderne mennesker føler sig fanget af skyldfølelse, måske snarere af skam, af en følelse af at *være* forkert. Så hvis man ikke erfarer Guds nåde som frisættende,

er det ikke (altid), fordi man bare er et stolt tidselgemyt; det kunne også være, fordi man skammer sig så meget over sig selv, at man ikke tror sig værdig til at modtage tilgivelsen. Målet for de pastoralteologer, der deler denne analyse, bliver derfor at opdage et kristent budskab og en kirkeform, der kan komme rundt om skammen og få genrejst mennesket, så det overhovedet kan indgå i relationer til medmenneskene og til Gud. Nogle pastoralteologer fremhæver Tillich's moderne formulering af retfærdiggørelseslæren som det at acceptere, at man er accepteret, selvom man erfarer sig som uacceptabel. Det er et budskab, der konkretiseres liturgisk i den aronitiske velsignelses formulering om, at Gud løfter sit ansigt og giver fred. Andre pastoralteologer søger at tale mennesket op som skabt i Guds billede og dermed værdigt til livet uanset, hvordan vi ellers synes, vi håndterer dette liv. Andre igen ser kirken og præsten som steder, hvor folk kan – eller helst skal kunne – møde et fordomsfrit rum, hvor de kan føle sig velkomne.

Også her vil jeg undersøge skammens tvetydighed. Skammen kan nemlig både opstå, når omgivelserne – samfundet og kirken – begrænser menneskets udfoldelsesmuligheder, og når omgivelserne skaber alt for mange muligheder. Pastoralteologen Stephen Pattison har skrevet om sin barndoms anglikanske kirke, hvor han erfarede fornedrelse og skamfuldhed, uden at det lykkedes at få Kristus til at fremstå som en nærværende frelser, som det nok ellers var tiltænkt. For ham blev kirken én stor erfaring af indskrænkning af de menneskelige muligheder. Derfor er Pattison en af de stærkeste fortalere

for at præge den teologiske antropologi i mere positiv retning, sådan at man taler om mennesker i mere opløftende vendinger. Imidlertid ser det ud til, at konteksten er skiftet i samfundet, og måske også i kirken. Således fremhæver den norske psykiater Finn Skårderud, at skammen i dag opstår af den helt modsatte situation. I dag tales mennesket, særligt det unge menneske, så meget op, at det føler skam over ikke at kunne leve op til sig selv. I dag skal mennesket være unikt, autentisk og enestående. Men vi kan trods alt ikke allesammen blive rige og lykkelige, meget af livet er alligevel leverpostejsfarvet. Den diskrepans skaber skam. Det handler altså om kontekst, og teologien kan i hvert fald ikke bare gentage, hvad Pattison skrev på baggrund af sine barndoms erfaringer. Denne tvetydighed stiller spørgsmålet: hvordan kan teologien tale om menneskelivet, om synden og om gudbilledligheden, sådan at teologien bliver en befriende faktor for folk med meget forskellige erfaringer af skam?

Mellem skamløshed og skamfuldhed

For det tredje – og endelig – forudsætter pastoralteologernes brug af begrebet skam, at skammen er entydigt negativ. Pastoralteologerne henviser ofte til en distinktion mellem “sund skam”, der holder os fra skamløsheden, og “usund skam”, der kan lede til “kronisk skam”, altså en skam, der kommer til at fungere som en fortolkningsnøgle for hele ens tilværelse, så alle relationer ses som en anklage, ja, også den dybfølte anerkendelse kan den skamfulde blive mistroisk overfor. Men når pastoralteologerne så har nævnt di-

stinktionen mellem sund og usund skam, skriver de videre med interesse for, hvordan man heler den usunde skam.

Problemet med den tilgang er, at distinktionen mellem sund og usund skam bliver til en adskillelse mellem to slags skam. Men jeg går ud fra, at skammen er tvetydig. Det er den samme skam, som kan virke både konstruktivt og destruktivt. Derfor er mit tredje spørgsmål, om man kan hele den usunde skam uden at berøre den sunde skam? Det vil jeg undersøge fænomenologisk, psykologisk og teologisk ved at analysere og diskutere de væsentligste bidrag inden for hvert af de felter.

Teologi om skam

Alt i alt handler projektet om at formulere en teologi, der både kan rumme og udfordre de tvetydigheder, som skammen fremviser. Hvad er det kristne evangelium for den, der lever med skammen – mellem skamløshed og skamfuldhed?

Hvad kan det betyde i dag, at Kristus “udholdt korset uden at ænse dets skam” (Heb 12:2)?

I bestræbelserne på at udfolde en teologi om skammen og dens tvetydigheder kan det blive nødvendigt at forlade hele anerkendelsessfæren og afsøge nye veje, sådan som Mogens Lindhardt har påpeget. Hvis skammen bliver destruktiv, når den fryser mennesket fast i sit eget, så skal man måske tænke på Gud som den, der kommer, som den, der sætter i bevægelse fra vand til vin, fra sult til brød, fra død til liv. Måske skal man se efter andre kategorier end dem, der direkte handler om skam og anerkendelse. Det kunne handle om beklædning og nøgenhed, om blikket, både det dømmende og det nådige, eller om den skjulte Gud og den åbenbarede Gud, der viser sit ansigt – alt sammen emner, som man kan finde rig inspiration til at udfolde i det bibelske materiale og i den teologiske tradition.

Was ist Theologie?

Fakultetsseminar med oplæg ved professor, Dr. Johannes Zachhuber,
University of Oxford, Faculty of Theology and Religion
Oplægget følges af en debat.

Tid: Tirsdag den 29. oktober 2019 kl. 14.15-16.00

Sted: Det Teologiske Fakultet, lokale 6B.0.22,

Karen Blixens Plads 16, 2300 København S.

Arr.: Det Teologiske Fakultet

Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.

Eventuelle ændringer annonceres også her.

‘Vi har en indre fæstning her’

Ideen om det private sind i den politiske debat under Elizabeth den Første, Westminster (1558-1603)

Af ph.d.-stipendiat, MA, MPhil Anni Haahr Henriksen

Tirsdag den 3. april 2018 begyndte jeg som ph.d.-studerende ved Centre for Privacy Studies under Afdeling for Kirkehistorie på Teologisk Fakultet. Jeg var blandt de første rekrutter på centeret, og det var en stor omvæltning at komme fra Nørresundby Gymnasium, hvor jeg havde undervist, siden jeg i sensommeren 2017 var kommet hjem fra at have studeret en MPhil i middelalder- og renessancelitteratur i Cambridge. På denne tid i foråret 2018 var PRIVACY-gangen endnu ikke fyldt, men fakultetet rundt om summede af liv. Uden for PRIVACY søgte jeg mine nye omgivelser på teologi, og her så jeg et sammentømret studie, hvor de studerende havde et misundelsesværdigt studiemiljø med plads til både fordybelse og sjov, og jeg så en ligeværdig og tillidsfuld interaktion mellem studerende og undervisere, som jeg i min egen undervisning dette semester på Institut for Engelsk har gjort mit bedste for at overføre. Blandt mine første rekognosceringsture blev jeg også pinligt bevidst om betydelige huller i mit danske ordforråd: Dogmatik, eksegesis, systema-

tisk teologi og økumene. Denne uvidenhed er kun til nød blevet udbedret, og jeg må indrømme, at jeg stadig kæmper lidt med at forstå præcis, hvad systematisk teologi er. Derfor er det også heldigt, at jeg stadig har to år tilbage af min ph.d.-tid på teologi.

Centre for Privacy Studies – stedsbaseret, interdisciplinær grundforskning

Mit ph.d.-projekt ved Centre for Privacy Studies er affødt af tre af de metodologiske strategier, der udgør centerets værktøjskasse og sigte: Kernefagligheder, tesen om det private som ret og risiko og stedsbaseret grundforskning. Centeret søger at undersøge og kortlægge udviklingen af måder, hvorpå det private bestemmes og moduleres i lovgivning, arkitektur, religion og samfundsideer i Nordeuropa i tidlig moderne tid. I mit ph.d.-projekt undersøger jeg aspekter af det private i rets- og idéhistoriske kilder. En af de teser, som centeret arbejder ud fra, er, at det private er et tveægget koncept: Det er en kvalitet, som man som

individ vil beskytte, samt en kvalitet, som samfundet vil beskytte for dens borgere. Samtidig er det private også en risiko – et rum, hvor offentligheden ikke kan trænge ind. Forholdet mellem borger og stat er på denne måde indgroet i privathedens dikotomi. Centeret arbejder ud fra elleve udvalgte cases, der er geografisk og kronologisk afgrænsede. Mit ph.d.-projekt er forankret i Westminster-casen, som dækker over byen Westminster og Elizabeth den Førstes regeringstid fra 1558 til 1603. I min forskning undersøger jeg idéen om det private sind – om sindet som et privat rum, der ikke må invaderes, og også om sindet som et potentielt farligt indre rum, der kan være havn for samfundsundergravende aktiviteter.

Westminster (1558-1603)

Kun elleve år efter at Henry den Ottende døde, overtog Elizabeth den Første den engelske trone i 1558. Elizabeth var den tredje monark til at bestige tronen efter sin fars død. På kun elleve år havde Edvard den Sjette nået at regere i protestantismens navn i seks år, Mary Tudor regeret i katolicismens navn i fem år, og i 1558 vender Elizabeth den religiøse bønne igen og proklamerer sig som protestantisk monark. De religiøse tumulter begyndte ikke ved Henry den Ottendes død, men ved hans brud med paven i Rom. Bruddet betød, at Henry kunne lade sig skille fra den spanske Katrine af Aragonien og i stedet gifte sig med den engelske Anne Boleyn, mor til Elizabeth den Første. Henry stoppede ikke her, men fortsatte med at gifte sig. En gammel engelsk huskeremse opsummerer i korte træk hans dronningers skæbner: Divorced, beheaded, died; divorced, be-

headed, survived. Kort sagt, monarker faldt som fluer, og religion vendte, som vinden blæste. Det var intet under, at den engelske befolkning var forvirrede. Hvor længe ville Elizabeth den Første kunne blive siddende på tronen? Ville man nu åbent kunne bekende sin protestantiske tro, eller lå katolikkerne stadig på lur? Og omvendt, skulle man nu skjule sin katolske tro som under Henry den Ottende og Edvard den Sjette? Skulle man konvertere, eller skulle man gå i åbent oprør mod den protestantiske dronning? Elizabeth den Første overtog et splittet folk, som gennem skiftende monarker og statsreligioner havde mistet tillid til hinanden og til monarkiets stabilitet. Det er i denne kedel af mistro og usikkerhed, at jeg afsøger ideen omkring det private sind: Ideen om, at tanken er fri, at sindet er et indre sikkert privat sted, en indre fæstning, hvor ens private religiøse overbevisning kan dyrkes, hvor ens private holdninger til konge og fædreland kan ytres uden fare for at blive overhørt eller sladret om. Men også ideen om, at sindet er et dække for problematiske og potentielt samfundsundergravende tanker og idéer. Jeg undersøger forholdet mellem staten og borgerne ved at spørge, hvilken retorik der bliver brugt i politiske skrifter – fra statsudsendte prædikener, love og juridiske diskussioner, bekendtgørelser og retspraksis til politiske pamfletter og afhandlinger om statsmagten. Netop skrifter, som giver forskningen en idé om sindet, om tanker, om individet i staten og statens beføjelser overfor individet.

Homilier og prædikener:

En af de kilder, jeg arbejder med, er de Edvardianske og Elizabethanske homi-

lier. Homilierne er prædikener udsendt fra Westminster til samtlige sognekirker i landet. Idéen var i store træk at sørge for en ensartethed i prædikenerne på tværs af sogne og præster, men prædikenerne agerede også som en art talerør for staten. Her er prædikenerne om civil ulydighed specielt interessante, fordi de taler om et ømtåleligt emne – forræderi – og fordi Edvard og Elizabeth hver især udsendte en prædiken om netop dette emne. Edwards homilier var trykt i 1547 og indeholdt tolv homilier, hvoraf den tiende handlede om civil ulydighed. Da Elizabeth kom til trone, lod hun Edwards homilier genoptrykke og genudsende til sognekirkerne. I 1563 udgav Elizabeth sin egen samling af homilier. Samlingen indeholdt tyve homilier, alle med emner, der ikke overlappede med de Edvardianske homilier. Denne udgave blev genoptrykt i 1570. Men i 1571, kun et år efter genoptrykningen af de originale tyve homilier, blev en enogtyvende homilie med titlen ‘Homily Agaynst Disobedience & Wilful Rebellion’ føjet til. Den enogtyvende homilie var på hele tooghalvfjerds sider og var delt op i seks dele. Det vil sige, at de stakkels kirkegængere måtte lægge øre til seks ugers prædiken i træk om farerne ved ulydighed. Til sammenligning var Edwards homilie om ulydighed kun seksten sider lang.

Der er mange forskelle mellem de to homilier, men den forskel, som interesserer mig mest, er, hvordan de definerer forræderi. I Edwards prædiken bliver civil ulydighed og forræderi udelukkende beskrevet som udvortes handlinger af kropslig og verbal karakter, men i Elizabeths homilie er fokuset anderledes udvidet fra det rent udvortes til også at

inkludere det indvendige: “we may soone knowe (good people) how heinous offence the trecherie of rebellion is, if we call to remembrance the heavie wrath and dreadful indignation of almyghtie God against such subiectes as do onely but inwardly grudge, mutter, and murmur against their govenours, though their inward treason so privilie hatched in their breastes, come not to open declaration of their doynge” (John Jewel, *The Second Tome of Homilees of Such Matters as Were Promised, and Intituled in the Former Part of Homilees. Set out by the Authoritie of the Queenes Maiestie: And to Be Read in Euery Parishe Church Agreeably*, Early English Books, 1475-1640 / 216:07 (Imprinted at London: In Poules Churchyarde, by Richarde Iugge, and Iohn Cawood, printers to the Queenes Maiestie, 1571) pp. 583–84.)

Hvordan retsforfølges indvendig ulydighed?

I april 1570 underskriver pave Pius den Femte et dekret, der fritager alle katolske engelske borgere fra princippet om civil lydighed, det vil sige princippet om, at man som kristen skal følge de love og herskere, der nu engang er i det land, man lever i. Dette princip er bedst kendt fra Mattæusevangeliet “Så giv kejseren, hvad kejserens er, og Gud, hvad Guds er!” (Matt. 22,21). Ved at fritage katolske engelske borgere fra denne pligt, fjerner paven enhver undskyldning for at lyde dronningens ret og love. Herudover gør paven det også klart, at enhver katolik, der bliver ved med at følge Elizabeth, vil blive ekskommunikeret. Dette dekret gør med ét slag samtlige katolske undersåtter til potentielle fjender i statens øjne. Men

hvordan ser man forskel på loyale og illoyale borgere? Og hvordan forhindrer man de illoyale i at tage skridtet fra tanke til handling? Homilien fra 1571 lancerer en retorik omkring sindet som et suspekt *locus* for samfundsundergravende aktivitet. Mine undersøgelser viser indtil videre, at denne skærpelse kun intensiveres i de to følgende årtier, og i 1588, året efter henrettelsen af Mary Queen of Scots, hyldes Elizabeth den Første i John Cases Aristoteleskommentar *Sphaera Civitatis* som landets ultimative forsvarer “You puissant queen disarm contentious minds and rebellious thoughts”. England havde i samme år besejret den spanske armada, men i Cases værk hyldes Elizabeth ikke

for sine udvortes sejre over ydre fjender, men for sine sejre over borgeres indvendige ulydighed. Den skærpede retorik og fokus på indvendig ulydighed er interessant i lys af den omkringliggende politiske situation, men den rejser også rent praktiske spørgsmål omkring Elizabeths retssystem. Hvordan retsforfølger man tanker, hvordan åbner man det private sind, og hvem har jurisdiktionen til at retsforfølge indvendig ulydighed? Det er spørgsmål som disse, jeg forfølger i det videre arbejde med min afhandling om det private sind i den politiske debat under Elizabeth den Første, Westminster (1558-1603).

Pantheism and the Problem of Nature. From Eriugena to Emerson

Æresdoktorforelæsning ved professor, Dr. Willemien Otten, Chicago University

Tid: Torsdag den 7. november 2019 kl. 11.15-12.00

Sted: Det Teologiske Fakultet, Kierkegaard Auditoriet (9A.0.01),

Karen Blixens Plads 16, 2300 København S.

Arr.: Det Teologiske Fakultet

Se alle fakultetets åbne arrangementer på teol.ku.dk.

Eventuelle ændringer annonceres også her.

Historien om Dannebrog fra 1219 til 2019*

Af museumsdirektør, ph.d.

Janus Møller Jensen og lektor, dr.theol. Carsten Selch Jensen

Dannebrog siges at være et af verdens ældste flag. Ifølge legenden faldt det fra himlen under slaget ved Lyndanisse i forbindelse med et stort dansk korstog til Estland i 1219. Flaget førte dengang den danske konges hær til sejr, og siden har det været danskernes flag. De 800 år er blevet markeret i både Danmark og Estland. Det Teologiske Fakultet involverede sig i samarbejde med Tallins Universitet og Den Estiske Ambassade i jubilæet. Fakultetet husede i maj konferencen “Da Dannebrog faldt fra himmelen. Dansk-estiske forbindelser i 800 år”, og undertegnede var i den forbindelse med til at udgive en bog om historien om Dannebrog. Denne historie er noget mere kompliceret, end legenden lader ane. Legendens i den form, vi kender den i dag, blev først til i løbet af 1500-tallet. Dengang var Dannebrog kongens flag, et korstogsbanner givet af Gud til danske konges kamp for den sande tro. Først i 1800-tallet blev det folkets flag, og fortællingen om 1219 blev en del af den moderne nationale selvforståelse.

Den oprindelige legende og slaget ved Lyndanisse

I de første årtier af 1500-tallet sad to danske historikere, Christiern Pedersen og Peder Olsen, og arbejdede på hver deres store Danmarkshistorie, og blandt deres mange noter og efterladte papirer finder man faktisk den ældste version af legenden om Dannebrog. Begge fortæller nemlig, at Dannebrog faldt fra himlen under et dansk korstog i Estland i 1208, og i sidstnævntes gengivelse af legenden foregik i slaget ved Fellin (nu: Viljandi). Peder Olsen kendte imidlertid ikke til noget korstog i 1208, men vidste, at der havde været et korstog i 1219, så han ændrede simpelthen årstallet og stedet for begivenheden. Senere historikere har så uden et egentligt kildemæssigt belæg holdt sig til den version, som dermed blev en vigtig del af danskernes fortælling om dem selv.

Der er ingen tvivl om, at danske konger gennemførte korstog til Estland i begyndelsen af 1200-tallet. Korstogene var begyndt i 1095, da pave Urban 2. (1088-1099) havde opfordret til at erobre Jerusalem. Siden da havde korstogsbevægelse

sen spredt sig ud over hele Europa og var omkring 1200 en krig på mange fronter. I Østersøområdet havde danske konger allerede i 1100-tallet ført korstog mod deres hedenske naboer i bestræbelsen på at sikre og udbrede den kristne fred og tro. Omkring 1200 var fokus så rettet mod Estland og Letland i skarp konkurrence med tyske missionærer og korsfarere.

Valdemar 2. Sejr (1202-1241) erobrede store dele af Estland og besejrede blandt andet en stor estisk hær i slaget ved Lyndanisse i 1219. Flere danske kilder omtaler korstoget, men den bedste kilde til selve slaget er en tysk missionær og krønikeskriver, Henrik af Livland (ca. 1188-1259), som selv levede i Letland på dette tidspunkt. Ifølge Henrik var slaget lige ved at ende i en katastrofe for danskerne, der blev ofre for et estisk overraskelsesangreb. De estiske krigere løb nærmest korsfarernes lejr over ende, og mange blev dræbt. Kun på et hængende hår blev korsfarerne reddet, da en anden del af hæren, som havde lejret sig lidt fra hovedstyrken, gik til modangreb og slog esterne tilbage. Efter sejren lod Valdemar en borg bygge på stedet, og byen deromkring blev senere kendt som Tallinn og er den dag i dag Estlands hovedstad. Navnet betyder sandsynligvis "danskernes by". Detaljerne om slaget har vi som sagt fra Henrik, der dog ikke nævner Dannebrog med ét eneste ord.

Korstogstegn og symboler

Oprindelsen til Dannebrog finder man sandsynligvis i skikken med at udruste korstogshære med korsbannere som symbol på, at de kæmpede for den kristne tro. Det havde for danskernes vedkommende allerede været tilfældet i 1147, hvor man

i et korstog mod venderne medbragte hellige korsfarertegn, jf. krønikeskriveren Saxo (ca. 1160-ca.1220). Korstogsprædikanterne lovede endda, at deres sjæle ville være i himlen, før deres blod blev koldt på jorden. En mønt fra Valdemar den Stores (1157-1181) tid viser ham ligeledes med korsfarertegn og korsfane. Det er derfor meget tænkeligt, at også Valdemar Sejr førte en sådan korsfane med sig i krig. Den eneste kilde til det er imidlertid legenden, som først kendes fra 1500-tallets afskrifter.

Selv om Dannebroglegenden først kendes fra begyndelsen af 1500-tallet, er Dannebrog som flag uden tvivl ældre. I 1380'erne har vi den tidligste gengivelse af Dannebrog – et banner med et hvidt kors på en rød baggrund – i en nederlandsk våbenbog som en del af den danske konges rigsvåben. Dannebrog optræder også som dansk fane i Erik af Pommerns rigssægl fra 1397, og i 1400-tallet omtales Dannebrog for første gang ved navn i svenske årbøger i forbindelse med krigene mellem Danmark og Sverige.

Dannebrog tabes – igen og igen – og legenden og flaget knyttes sammen

Når årbøgerne omtaler Dannebrog ved navn i 1400-tallet, er det som det danske hovedbanner, og mest fordi danskerne får den dårlige vane at miste flaget i kamp gang på gang. Og da Erik af Pommern forlod Danmark i 1438, tog han adskillige af rigets skatte og klenodier med sig, herunder også Dannebrog og en gylden helgenstatue. Alligevel omtales det som danskernes hovedbanner året efter. Dannebrog blev igen taget som bytte, da svenskerne erobrede et dansk krigsskib

i 1464, og blev tabt igen i slaget ved Brunkebjerg i oktober 1471, hvor Christian led et sviende nederlag og måtte efterlade både fane og et par fortænder på slagmarken. Endelig blev Dannebrog så tabt under felttoget i Ditmarsken i 1500, hvor den danske kongelige hær igen blev fuldstændigt slået.

Det er ikke til at sige, hvor gammel legenden om Dannebrog egentlig er, men det er ikke overraskende, at legenden blev nedskrevet netop i de første årtier af 1500-tallet. Overalt i Europa var man på den tid optaget af korstogenes historie på baggrund af samtidens korstog mod tyrkerne. Korstogene blev således en vigtig del af den nationale historieskrivning, hvor det var afgørende at vise, at riget havde en lang og glørværdig fortid som forkæmper for den sande tro.

Dannebrog som karklud eller nationalt symbol

I 1800-tallet begyndte kritiske historikere imidlertid at sætte spørgsmålstegn ved legenden og begyndte også at interessere sig for, hvor det "oprindelige" Dannebrog mon var blevet af. Allerede i 1777 havde det nystiftede kongelige genealogiske og heraldiske selskab forsøgt at skabe klarhed over Dannebrogsskæbne. Tilsyneladende skulle det have været ophængt i domkirken i Slesvig og her taget ned og forsvundet i forbindelse med en restaurering omkring 1660. En anden mindre sandsynlig mulighed var, at fanen blev flyttet til kirken i Kiel sammen med andre faner fra Slesvig. Da man i 1808 ville udvide Dannebrogordenen, iværksatte man endnu en undersøgelse, der havde til formål at finde eventuelle rester af det oprindelige Dannebrog. Man

forfulgte naturligvis også sporet til Kiel, men fik her den nedslående meddelelse, at fanerne var blevet bragt op på kirke loftet. I forbindelse med en større oprydning i slutningen af 1700-tallet var en del gammelt skrammel dog blevet solgt på auktion. En dristede sig endda til at sige, at fanen sandsynligvis var endt som karklud i et køkken i Kiel.

Fra sin rolle som kongeligt banner, givet til de danske konger af Gud til forsvar for fædrelandet og den sande tro, blev Dannebrog nu i løbet af 1800-tallet en vigtig del af konstruktionen af en ny national identitet. Det blev i langt højere grad hele folkets flag. Især i forbindelse med krigen mod prøjserne 1848-51 og 1864. Korstogenes tid var ovre – nu gjaldt det kampen for Danmark. Samme nationale tema anslås af A.D. Jørgensen, der reagerede skarpt på ideen om, at Dannebrog var endt som en karklud – det var alligevel for stærkt: "At fanen er tabt", skriver Jørgensen, "véd vi jo alle; men det er os ikke ligegyldigt, hvorledes det er gået til, om den er hensmuldret af ælde på et sted, som svarede til egen ærværdige fortid, eller den er vanæret og bortslængt som "skrammel" – og så oven i købet af tyskere. Jørgensen måtte konkludere, at den var hensmuldret af ælde i al værdighed i domkirken på en værdig plads! "Lad Sønderjylland beholde den tunge ære at være vore graves land: også Danebrog har her fyldt sine dages tal, omgivet af store minder".

Nye veje i den historiske forskning i Dannebrogsskæbningen

Dannebrog har fungeret som nationalt samlingspunkt i hvert fald siden 1400-tallet, men med forskelligt udgangspunkt:

først som kongebanner og korstogsflåne og siden som et folkeligt nationalt symbol, der ikke sjældent er blevet centrum i diverse politiske, nationale eller religiøse diskurser. Legenden har på den måde en betydning i historisk henseende som udtryk for en mulig kerne af sandhed. Historikerne og andre forskere bidrager således til at holde myten i live ved at diskutere, hvilke virkelige begivenheder der kan ligge bag legenden og dens oprindelse. Jubilæet her i 2019 har naturligvis på en særlig måde kunne danne ramme om fornyede studier af historien og en refleksion over Dannebrogfortællingens efterliv i de nationale fortællinger i henholdsvis Danmark og Estland.

Det var et håndgribeligt udtryk for dette fortsatte arbejde med en fælles historisk fortid, da det Teologiske Fakultet ved Københavns Universitet i samarbejde med Tallinns Universitet og Den Estiske Ambassade som nævnt inviterede til seminar i maj. På seminaret forsøgte danske og estiske forskere og foredragsholdere at tegne et billede af den lange fælles historie, der på en række punkter har knyttet de to lande sammen frem til i dag. Ambitiøst nok forsøgte seminaret at dække hele denne historie med et første tyngdepunkt i begivenhederne omkring 1219, der konstituerer den historiske ramme om Dannebroglegenden, og et andet tyngdepunkt i de to landes nyere historie, hvor eksempelvis Estlands kamp for selvstændighed gennem hele det tyvende århundrede på særlig vis fandt støtte fra dansk side, eksempelvis i form af danske frivilliges deltagelse i den estiske frihedskrig efter Den Første Verdenskrig og en tidlig anerkendelse af Estlands ny-vundne selvstændighed i 1991

efter Murens fald et par år tidligere. Der var således nok at tage fat på og mange historier at fortælle og reflektere over fra middelalderen og frem til i dag. Jubilæet er forståeligt nok blevet markeret på mange måder i begge lande gennem foredrag, udstillinger og særarrangementer. Den 15. juni kulminerede det hele i festgudstjenester, dansk royalt besøg i Tallinn og afsløringen af nye mindesmærker og erindringssteder for den fælles historie.

Spændende har det også været at følge det videnskabelige arbejde, som har udfoldet sig op til og under jubilæet her i 1219. Den umiddelbare forudsætning for det dansk-estiske seminar var netop det fælles arbejde med at trænge dybere ind i den historiske virkelighed bag legenden om Dannebrog for derigennem at få en større forståelse for, hvad det nærmere var, der karakteriserede de to lande og deres befolkninger, da de blev hvirvlet ind i den større fælleseuropæiske korstogsbevægelse, som kom til at sætte sig varige spor i begge landes senere historie – og som altså (måske) gav danskernes deres nationalflag og endte med at gøre Estland til “det mest nordiske land i Baltikum”, som forfatteren og Estlands-kenderen Mads Michael Hastrup Nilsson for nyligt har formulerede det i en bogtitel.

På seminaret i maj præsenteredes også et foreløbigt resultat af et forskningsmæssigt samarbejde mellem en arkæolog, en kunsthistoriker, en historiker og en kirkehistoriker i bogen *Da danskerne fik Dannebrog. Historien om de danske-estiske relationer omkring år 1200* (se de bibliografiske detaljer nedenfor). Og ikke nok med, at de fire forfatters faglige baggrunde var forskellige. Vi re-

præsenterede også begge lande. Dertil kommer, at vores respektive forskningsinteresser går på tværs af “trivialiteter” som nationalitet og bosted. Det har ført til et dynamisk og frugtbart samarbejde, der igen og igen har udfordret hver af os fagligt og med hensyn til fortolkningen af den fælles fortid. Bogen dokumenterer f.eks., at der ikke alle steder er fuld enighed om tolkningen af det overleverede kildemateriale, hvad enten der er tale om skriftlige kilder, arkæologiske fund eller middelalderlig arkitektur. Opgøret med gængse forskningstraditioner har været med til at berige forståelsen af den historiske baggrund for de danske korstog til Estland i det tidlige 1200-tal, hvordan det estiske samfund på den tid var organiseret, og hvad der kan have været baggrunden for Dannebrogsglegenden. Og bogen fører linjen op til nutiden ved at give et bud på, hvad fortællingen om Dannebrog

har betydet for en dansk national identitet op gennem århundrederne og frem til jubilæumsmarkeringerne i år.

Faglige samarbejder af den slags er nødvendige, udfordrende og givende. Det var indlysende, at bogen måtte udkomme samtidig på begge sprog for også derved forhåbentlig at inspirere til videre studier i de to landes fælles historie på vej med det næste Dannebrogjubiléum.

* Første del af artiklen er en let bearbejdet version af udvalgte afsnit fra Carsten Selch Jensen, Marika Mägi, Kersti Markus og Janus Møller Jensen, *Da danskerne fik Dannebrog. Historien om de dansk-estiske relationer omkring år 1200*, Argo 2019 (i kommission hos GAD) med en efterfølgende refleksion over det særlige formidlings- og forskningsmæssige arbejde, som jubilæet har afstedkommet.

Skabelse og sammenhæng i *Den Store, Usynlige Ånds* *hellige bog*

Af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Julie Sigaard Törnkvist

I den egyptiske ørken, lidt uden for den lille by Nag Hammadi, fandt man for ca. 75 år siden – i år 1945 – en lille bunke læderindbundne bøger: Dét, der siden er blevet benævnt Nag Hammadi-samlingen, Nag Hammadi-skrifterne eller Nag Hammadi-biblioteket. Opdagelsen, som har været på højde med fundet af Dødehavsskrifterne, afslørede mange hidtil ukendte religiøse tekster. Grundet deres mystiske og mytologiske karakter blev teksterne hurtigt tilskrevet de såkaldte “gnostikere” – en betegnelse, der sidenhen har fået meget kritik. Pludselig havde man fået adgang til en betydelig mængde tekster fra “gnostikernes” egen hånd og havde dermed fået et supplement til kilderne om dem; kilder, der ellers primært bestod af apologeternes karikerede skildringer.

Er vi så blevet klogere på “gnostikerne”? Ja, fx er vi blevet kloge nok til at kunne diskutere, om vi overhoved kan bruge termen “gnostikere” meningsfuldt. Det har især Michael A. Williams bidraget til. “Gnostikere” ser mest af alt ud til at være et øgenavn, som nogle mennesker er blevet påduttet, og som de ikke ville bruge til at betegne sig selv. Når vi bruger termen, er det således med risiko

for, at vi mere eller mindre bevidst kommer til at reproducere kirkefædrenes farvede, men unuancerede syn på en gruppe mennesker, der efter alt at dømme er så forskellige fra hinanden, at vi formentlig ikke engang med rette kan referere til dem som én samlet gruppe. Termen “gnostikere” kan lidt for let gå hen og blive en belejlig paraplybetegnelse, vi kan bruge om nogen, vi egentlig ikke rigtig ved, hvem er – og måske egentlig heller ikke rigtig ønsker at vide, hvem er. Begrebet “gnosticisme” er således blevet kritiseret for at være et forsøg på at sætte noget alt for komplekst og mangefacetteret på én fælles formel. I dag bliver tekster, der traditionelt er blevet betegnet som “gnostiske”, indregnet under den noget bredere betegnelse *Early Christianity*.

Fra kategorisering til forståelse

Den tidligste forskning i Nag Hammadi-skrifterne har i et vist omfang været præget af den dagsorden, kirkefædrene i sin tid satte: Der var stor interesse for at kategorisere de enkelte tekster, især i forhold til deres grad af “kristenhed”, der ofte blev vurderet til at ligge i den lavere ende af skalaen. Ligesom så mange andre tekster inden for eksegeseens interesseom-

råde er de enkelte Nag Hammadi-skrifter blevet læst og vurderet ud fra redaktionskritiske principper. Med redaktionskritikken som konkret værktøj kunne man således diskutere teksternes grad af *autentisk* "kristenhed". At Jesus Kristus i en given tekst omtales som frelser, behøvede derfor ikke at betyde, at denne tekst kvalificerede sig til at komme med i "klubben for rigtigt kristne tekster". Det blev derimod taget som et udtryk for, at teksten havde været igennem en kristianiseringsproces og i sin nuværende form besad en vis form for "kristenhed" takket være én eller flere redaktørers målrettede arbejde. Sammen med interessen for teksterne som udtryk for en kronologisk lag-på-lag-struktur har man naturligvis også interesseret sig for teksternes originale forlæg og i nogle tilfælde rekonstrueret dem. Forlæggene menes i langt de fleste teksters tilfælde at være affattet på græsk engang i det 2.-3. århundrede og ikke koptisk, som derimod er dét sprog, som samtlige tekster i Nag Hammadi-samlingen er overleveret på.

I dag er der ikke længere den samme interesse for teksternes tilblivelsesproces. Man er derimod blevet mere optaget af teksterne i den form og ordlyd, de rent faktisk er bevaret i. Der er således også større interesse for at se på teksterne i en tidlig kontekst, der matcher resultatet af den kulstof 14-test, man har lavet af ét af kodekserne, og som peger på en datering omkring midten af det 4. århundrede. Der er således enighed om, at de 13 kodekser, der tilsammen udgør Nag Hammadi-samlingen, formentlig har tilhørt et kristent munkekloster i Egypten i 300-tallet. Tendensen i dag er altså at insistere på de originale teksters utilgængelighed.

Med metodiske rødder i *New philology* (eller *Material philology*, som det mere sigende kaldes) peger forskere som Hugo Lundhaug på, at teksterne skal læses i deres nuværende form, hvor de ikke kan løsriives fra deres konkrete materialitet som blæk på bogindbundne papyrussider, forfattet af en skriver i det 4. århundredes Egypten.

Ligesom både den tidligste forskning og de nyere tendenser inden for Nag Hammadi-forskningen er min tilgang også grundlæggende historisk-kritisk. I mit ph.d.-projekt undersøger jeg en bestemt tekst fra Nag Hammadi-samlingen med titlen *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog*. Den Store, Usynlige Ånd er naturligvis Gud. Og med titel plus minigloseliste til denne titel har man i virkeligheden fået et meget godt indblik i, hvad *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog* er for en slags tekst: en tekst fyldt med mytologi og guddommelige enheder og en forkærlighed for begreber og begivenhedsforløb, der virker kryptiske og fremmedgørende på en læser i Danmark i år 2019. Og det er netop dette univers, vi møder i teksten, jeg er draget af, mere end af de egyptiske munke, der heldigvis har været så elskværdige engang i det 4. århundrede at sørge for at anbringe alle disse læderindbundne papyrussider i en forseglede krukke, hvorved de har kunnet bevares godt nok, til at en ph.d.-studerende som jeg nu kan kaste sig ud i at skrive en afhandling om en enkelt af de indeholdte tekster. Eller for at sige det på en anden måde: Mit fokus er ikke på den socialhistoriske virkelighed bag teksten, men derimod på selve teksten og den teologi, der udfoldes heri. Jeg betragter teksten som et stykke teologisk litteratur

i egen ret og ønsker at forstå den ideverden, vi præsenteres for i og mellem linjerne. Teksten er ofte blevet afskrevet som uforståelig og usammenhængende, men jeg insisterer på at forsøge at læse teksten som både forståelig og sammenhængende. Det har unægteligt sine udfordringer: For hvordan forstår man egentlig en tekst, der næsten gør en dyd ud af at være uforståelig? Hen imod slutningen beskrives *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog* som en hemmelig bog, og teksten genbruger den velkendte frase “de, der har ører, skal høre”. I det hele taget bærer *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog* præg af en indforstået tone, hvor betydninger og sammenhænge forudsættes snarere end forklares. Det er naturligvis en antagelse, at der findes en indre sammenhæng i teksten. Med mit ph.d.-projekt håber jeg at kunne sandsynliggøre, at der er en sammenhæng i teksten ved at komme med et bud på, hvori en sådan sammenhæng (blandt andet) kan bestå.

Skabelse som sprog og sex

Den Store, Usynlige Ånds hellige bog er en genremæssig hybrid mellem fortælling og poesi og består af en indledning, en kosmogonisk beretning, en soteriologisk del, en hymne og en afslutning. Mit projekt koncentrerer sig især om kosmogonien, hvor vi hører om tilblivelsen af en lang række guddommelige entiteter, der alle er navngivet enten med et begreb eller et egennavn, der (i hvert fald for os) læner sig op ad nonsens. Iklædt et poetiserende sprog udfolder der sig i kosmogonien et begivenhedsforløb, hvor nye enheder skabes og siden selv skaber andre enheder. Denne skabelsesproces beskrives ved hjælp af to forskellige,

men integrerede semantiske systemer: På den ene side fremstår skabelsen som en kognitiv og lingvistisk proces, og på den anden side er det en reproduktiv akt bundet op på køn og kropslighed. Min strategi til at forstå kosmogonien er at dykke ned i denne sprogbrug og belyse den ved at inddrage både klassisk og hellenistisk filosofi, der behandler emner som sprog, køn og reproduktion. Tanken med at bruge filosofiske tekster som forståelseshorisont er, at filosofien rent faktisk *forklarer* nogle af de sammenhænge, som blot forudsættes i *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog*. Filosofien kan på den måde fylde nogle huller ud og derved gøre det muligt for os at forstå teksten som et sammenhængende værk med en gennemgående indre logik. Min tilgang og mit projekt er i høj grad inspireret og påvirket af de undervisere, der i sin tid har introduceret mig til den nytestamentlige eksegese: Gitte Buch-Hansen, Tilde Bak Halvgaard og Troels Engberg-Pedersen, der alle har inddraget antikkens filosofi i deres arbejde med tidlige kristne tekster. Mit projekt er således formet af, at jeg har været elev i den (stoisk-)filosofiske “skole”, Engberg-Pedersen har etableret her på Københavns Universitet. Ligesom Halvgaard bruger jeg filosofien til at kaste lys over en tekst fra Nag Hammadi-samlingen, og ligesom min vejleder Buch-Hansen kombinerer jeg filosofien med et fokus på antikkens forståelse af køn og kropslighed.

Mit ph.d.-projekt består altså i en grundig detaileksegese af sprogbruget i kosmogonien i *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog*. For at udfolde den lingvistiske terminologi læser jeg Platons dialog *Kratylos* samt diverse kilder til

stoikernes sprogfilosofi. Som en central kilde til at belyse den del af terminologien, der knytter sig til køn og reproduktion, kommer jeg til at bruge Aristoteles' *De generatione animalium*. Filon kommer også til at spille en rolle, især fordi han i nogle af sine skrifter kombinerer alle elementer: skabelse, sprog og reproduktion. Derudover vil jeg mere bredt inddrage andre antikke kosmogonier i min analyse, både fra filosofien og fra andre tekster i Nag Hammadi-samlingen. I mit projekt vil jeg helt bogstaveligt talt *indlæse* ideer hentet fra den ovennævnte antikke litteratur. Det gør jeg, fordi jeg ser det som en nødvendighed, for at man kan danne sig en samlet for-

ståelse af teksten. For teksten *er* fyldt med huller, både de helt konkrete huller (lakunerne), hvor de gamle papyrussider er smuldret, eller blækket er udtværet, og de anderledes abstrakte huller, hvor det ikke er mangel på tekst, men mangel på forklaring, der gør teksten vanskelig at forstå. Det er disse abstrakte huller, jeg i mit projekt vil forsøge at udfylde ved at indhente forklarende elementer uden for teksten selv, men som teksten ser ud til at pege hen imod – det hele med det overordnede formål, at det muliggør en samlet og sammenhængende forståelse af tekstuniverset i *Den Store, Usynlige Ånds hellige bog*.

Hjerne, køn og psykisk lidelse på teologi

Kurser udbudt i samarbejde med DIS

Af lektor, ph.d. René Rosfort

DIS og Det Teologiske Fakultet

Det Teologiske Fakultet har i snart 20 år samarbejdet med non-profit uddannelsesorganisationen DIS. Navnet DIS var oprindeligt en forkortelse for *Danish Institute for Study Abroad*, men akronymet måtte i 2016 ofres i ekspansionens navn, da organisationen udvidede sine undervisningsaktiviteter til Stockholm. DIS er dermed blevet en skandinavisk uddannelsesorganisation og hedder nu blot DIS med variationerne: *DIS: Study Abroad in Scandinavia*, *DIS: Copenhagen* og *DIS Stockholm*. DIS blev grundlagt i 1959 af studerende og lærere på KU, der ønskede at styrke det internationale samarbejde mellem Danmark og USA. DIS specialiserer sig i studieophold af ét semesters varighed for BA-studerende fra særligt udvalgte amerikanske universiteter. DIS er vokset voldsomt over de sidste 60 år, fra 27 studerende ved åbningen i 1959 til 1416 studerende i forårssemesteret 2019. Fakultetet har igennem årene udbudt et varierende antal kurser i samarbejde med DIS. Disse kurser har siden begyndelsen været forbundet med Søren Kierkegaard Forskningscenteret (SKC) og varetaget hovedsageligt af forskere fra SKC.

På nuværende tidspunkt udbyder fa-

kultetet 6 faste semesterkurser i samarbejde med DIS, hvoraf tre varetages af K. Brian Söderquist (som har undervist denne type kurser siden 2000) og tre af undertegnede (der har udbudt kurser i samarbejde med DIS siden 2013). De 6 kurser har vidt forskellige temaområder. Brian Söderquists kurser er orienteret mod Kierkegaard studier (*Kierkegaard's Authorship: On the Loss and Recovery of Meaning*), religionsfilosofi (*Religion in Crisis: Philosophy of Religion After the Death of God*) og eksistentialisme (*Making of the Modern Self: Existential Philosophy*), hvor mine egne kurser derimod behandler filosofiske aspekter af samtidige temaer som køn (*Philosophy of Gender*), hjerne (*The Ethical Brain: Philosophy and Neuroscience*) og psykisk lidelse (*Philosophy of Mental Health*). Alle kurser udbydes på engelsk, og antallet af studerende på de seks kurser ligger nogenlunde stabilt på henved 120 studerende per semester. Langt størstedelen af de studerende er amerikanske studerende fra DIS, men kurserne er også besøgt af udvekslingsstuderende af forskellige nationaliteter, KU-studerende fra andre fag, studerende fra andre danske universiteter, studerende fra Åbent Universitet,

studerende på masteruddannelse og ikke mindst teologistuderende fra vores eget fakultet. De amerikanske studerende er BA-studerende i begyndelsen af deres uddannelse, mens de resterende består af BA-studerende, KA-studerende og efter- og videreuddannelsesstuderende. Kursusdeltagerne kommer ikke blot fra mange forskellige lande, men også fra mange forskellige fag. Den største andel af de studerende kommer fra samfunds-, natur- og sundhedsvidenskabelige fag, og der er overraskende nok ganske få humanister på kurserne og endnu færre, som har filosofi eller teologi som deres hovedfag. Dette skyldes sandsynligvis, at langt størstedelen af de amerikanske studerende på DIS kommer fra en ikke-humanistisk baggrund. Dog spiller det sikkert også en rolle, at alle seks kurser er udbudt på engelsk, og at de er filosofikurser med en stærk tværfaglig orientering.

Teologi, naturalisme og etik

K. Brian Söderquists kurser ligger i umiddelbar forlængelse af de kernetemaer, der udgør forskning og undervisning i Etik og Religionsfilosofi. Det er denne gren af den systematiske teologi og den del af den teologiske uddannelse, hvorunder alle seks kurser udbydes. Mine egne tre kurser kan derimod ved første øjekast forekomme fjernt fra de teologiske og filosofiske problemstillinger, der arbejdes med på fakultetet. Jeg vil derfor i det følgende forsøge at forklare, hvordan jeg i udviklingen af mine tre kurser tager afsæt i og undersøger aktuelle etiske udfordringer, der er af afgørende betydning og relevans for teologiske og filosofiske undersøgelser af mennesket. Før jeg beskriver de enkelte kurser, vil jeg

først oprids den systematiske struktur, som udgør det didaktiske skelet i alle tre kurser samt det gennemgående problemfelt, som kurserne har tilfælles.

Jeg anser historisk sans, analytisk skarphed og praktisk orientering for tre af de dyder, der udmærker det teologiske studium og adskiller det fra andre fag i det universitære landskab. Disse skal ikke forstås som tre uafhængige grene af teologien, men tre forbundne aspekter af den struktur, der kendetegner den teologiske erkendelsesproces. Jeg har derfor valgt at bygge mine kurser op omkring denne struktur (hver session er af 2½ times varighed): Introduktion (1 session), Historie (2 sessioner), Teori (5 sessioner) og Praksis (4 sessioner). Formålet med denne strukturelle opbygning er at styrke den studerendes historiske sans for kursets problemstilling og gennem den historiske baggrund at udvikle den studerendes analytiske og systematiske refleksion for endelig at diskutere de praktiske implikationer og udfordringer af denne kombination af historie og teori. Jeg har igennem årene arbejdet mig frem til denne struktur, og jeg har erfaret, at den formår at formidle en filosofisk metode på en måde, der gør det muligt for studerende på forskellige uddannelsesstrin og med vidt forskellige faglig baggrund at forstå og undersøge filosofiske aspekter af tværfaglige emner som hjerne, køn og psykisk lidelse.

Ud over denne strukturelle opbygning deler de tre kurser også tematisk udgangspunkt, eftersom de alle tre behandler aktuelle etiske problemer i kølvandet på den tiltagende naturalisering af den menneskelige identitet. Naturalisme er bredt forstået den teoretiske kulmination

af den rivende natur- og sundhedsvidenskabelige udvikling, der har været undervejs, siden Darwin publicerede sin revolutionerende bog om artens oprindelse i 1859. Naturalisme kan betegnes som en radikal form for sekularisering, der ikke blot afviser religion og religiøsitet, men tilmed forsøger at erstatte humanistiske og samfundsvidenskabelige teorier om mennesket med naturvidenskabelige forklaringer. Jeg anser naturalisme for en af de mest afgørende udfordringer for samtidig teologisk forskning, eftersom naturaliseringen af den menneskelige identitet i form af biologiske forklaringsmodeller af centrale teologiske temaer som fx lidelse, ansvar, kærlighed og håb er så gennemgribende, at teologiske tilgange til mennesket og dets eksistentielle vilkår og udfordringer ikke kan se bort fra denne udvikling. Kurserne er på mange måder en naturlig udløber af min postdoc-ansættelse fra 2008-2012 på *Center for Naturalisme og Kristen Semantik*, et Centre of Excellence, som fakultetet husede i perioden 2008-2013 under ledelse af Niels Henrik Gregersen og Troels Engberg-Pedersen. På baggrund af mine erfaringer fra dette center er jeg kommet frem til, at den naturalistiske udfordring af teologien bedst lader sig forstå og behandle gennem et etisk perspektiv. Etik skal her forstås i den brede betydning, som danner grundlag for forskning og undervisning i Etik og Religionsfilosofi på fakultetet. Det vil sige et etisk perspektiv, der ikke alene består i arbejdet med klassiske og samtidige etiske teorier, om end et grundigt kendskab til etiske teorier naturligvis er en nødvendig forudsætning for et etisk perspektiv. Etik i denne forstand rækker ud over arbejdet

med eksplicite etiske teorier og arbejder med undersøgelser af grundlæggende problemer vedrørende menneskets selvforståelse i forholdet til sig selv, verden og det andet menneske som fx autonomi, lidelse, ansvar, selverfaring, følelser, rationalitet. Det er dette etiske perspektiv, der udgør den systematiske kerne i de tre kurser, som jeg udbyder. Jeg vil afslutningsvis give en kort præsentation af disse kurser.

Hjerne, psykisk lidelse og køn

Kurset *The Ethical Brain: Philosophy and Neuroscience* beskæftiger sig med den voldsomme ekspansion af hjerneforskning i videnskaberne og i samfundet generelt. Hjerneforskning har i de sidste tyve år bevæget sig stadig mere ind på områder, der tidligere var forbeholdt humanistisk, samfundsvidenskabelig og teologisk forskning. Fra at være et specifikt og begrænset område inden for den biomedicinske forskning har hjerneforskningen udviklet sig til en ambitiøs tværfaglig videnskab. Der er ifølge ledende hjerneforskere i dag ikke grænser for, hvad hjerneforskningen kan løse af eksistentielle problemer. Hjerneforskningen bliver fremstillet som den teoretiske nøgle, som filosoffer, teologer, økonomer, kunsthistorikere har manglet i deres århundred- og årtusindlange forsøg på at forstå menneskelivet og løse eksistentielle og samfundsmæssige udfordringer. Gennem et arbejde med paradigmatiske etiske teorier (Aristoteles, Hume, Kant og Mill) undersøger og diskuterer dette kursus hjerneforskningens mere specifikke forsøg på at løse etiske problemer i forbindelse med menneskets følelser, selvforståelse og lidelse.

Kurset *Philosophy of Mental Health* undersøger forskellige teoretiske og praktiske perspektiver på den voldsomme stigning i psykiske sygdomme, som de vesterlandske samfund har været vidne til igennem de sidste to årtier. På trods af, at vi aldrig har vidst så meget om hjernen som nu, og at den biomedicinske forskning vedbliver at forbedre vores sygdomsforståelse, forekommer vi hjælpeløse over for, hvad der er blevet kaldt en epidemi af psykisk sygdom. På baggrund af gennemgang af historiske og filosofiske perspektiver på forholdet mellem sundhed og sygdom undersøger kurset forskellige teoretiske forklaringsmodeller for psykisk sygdom (biologiske, sociologiske og fænomenologiske). Derudover diskuterer kurset etiske udfordringer i forbindelse med terapeutiske tilgange til psykisk lidelse med et særligt fokus på spørgsmålet om det gode liv i terapeutisk sammenhæng.

Kurset *Philosophy of Gender* beskæftiger sig med det menneskelige køns mange aspekter med et særligt fokus på

intersektionalitet, dvs. på den omstændighed, at vi ikke kan forstå køn uden at artikulere og diskutere andre centrale aspekter af den menneskelige identitet som race, klasse og seksualitet. Gennem en filosofisk diskussion af udviklingen i det tyvende århundrede fra feminisme til kønsstudier sætter kurset fokus på forskellige teorier om det menneskelige køn (biologiske, sociologiske, fænomenologiske og queer teoretiske). Et gennemgående tema på dette kursus er spørgsmålet om identitet og autonomi, og i hvilken grad vi er i stand til at vælge vores køn og seksualitet. Spørgsmål om selvbestemmelse, objektivisering og diskrimination bringer traditionelle etiske teorier i spil og formår at udfordre disse teorier med nye perspektiver.

Dette sidste punkt om at bringe nye perspektiver til klassiske etiske problemstillinger er et gennemgående tema på alle tre kurser, og det er ikke mindst dette tema, der er med til at gøre kurserne teologisk interessante – og spændende for mig at undervise.

Djævforskrivelser – mellem trolddomsparagraffer og melankolske griller

Af ph.d.-stipendiat, cand.theol. Nanna Eva Nissen

Den 12. april 1738 bekendte Anne Nielsdatter under et forhør i Stokhuset, at hun havde skjult noget kød og brænde og desuden selv havde stjålet og videresolgt forskellige tekstiler. Med henvisning til Danske Lovs bestemmelser om tyveri kunne Anne Nielsdatter idømmes at miste sin hud (dvs. pisk) for tyveri af denne karakter. Sagen tog imidlertid en alvorlig drejning, da man fandt en seddel hos hende i arresten. På sedlen havde Anne Nielsdatter, med sit eget blod, skrevet under på at fraskrive sig sin dåb og kristendom i Fandens navn for at få hans hjælp, så længe hun levede på jorden. Anne Nielsdatter bekendte, at hun ofte havde påkaldt Satan, blandt andet ved juletid, hvor hun havde bedt om 2000 rigsdaler, mens hun havde holdt om sedlen i sin lomme og havde gået tre gange rundt om galgen uden for Østerport. Anne Nielsdatter gentog sin bekendelse i både byretten og rådstueretten, hvorefter hun begge steder idømtes bålstraf med henvisning til Danske Lov. Da sagen blev indbragt for Højesteret, trak hun imidlertid sin bekendelse tilbage, og det fik tilsyneladende Christian VI til at indstille processen og i stedet idømme hende pisk og arbejde på livstid i Spindehuset.

Retssagen mod Anne Nielsdatter hørte til en gruppe sager, hvor personer havde forskrevet sig til Djævelen, dvs. selv havde underskrevet en skriftlig pagt. Sagerne om disse forskrivelser rejstes typisk, når de nedskrevne pagter blev fundet og forelagt myndighederne. Selvom man kender til enkelte sager om djævforskrivelser i 1600-tallet, stammer størstedelen af de bevarede retssager fra første halvdel af 1700-tallet. Og det ser således ud til, at sagerne om djævforskrivelser for alvor griber om sig efter opgøret med hekseprocesser i 1690'erne. Til gengæld ebbede sagerne ud i midten af 1700-tallet, og meget tyder på, at de overgik til en medicinsk eller en form for tidlig psykiatrisk vurdering.

I mit ph.d.-projekt undersøger jeg et kildemateriale, der stammer fra den retslige behandling af 1700-tallets sager om djævforskrivelser i Danmark-Norge med særligt fokus på den teologiske og medicinske ekspertise, der var forbundet med behandlingen af disse sager. Mit projekt vil belyse, hvordan den teologiske, medicinske og juridiske faglighed spillede sammen i drøftelsen af sagerne om djævforskrivelser. Projektet blev påbegyndt i efteråret 2018 ved Det Teo-

logiske Fakultet, og det indgår i en tværfaglig forskningsgruppe, der arbejder med teologi, psykiatri og ret i 1700-tallet. Arbejdet er finansieret af Det Teologiske Fakultet, Det Sundhedsvidenskabelige Fakultet og Det Juridiske Fakultet, og det bidrager som sådan til at opfylde et af målene i KUs strategi, nemlig ønsket om at stimulere den tværfakultære forskning og forskningsuddannelse.

Dæmonologi og retsmedicin

Psykiatrien behandler i dag nogle af de områder, som kirken før i tiden tog hånd om inden for sagkundskaben dæmonologi. Mens retslige spørgsmål om skyld tidligere blev afgjort inden for en juridisk, teologisk ramme, vandt lægefaglig ekspertise i tidlig moderne tid indpas i sagsbehandlingen. I forlængelse af en generel lægelig revidering af den dæmonologiske sagkundskab kunne retsmedicinske vurderinger indgå i forsvaret for personer, der var anklaget for trolddom.

I verdslig lovgivning som Danske Lov af 1683 fandtes der – for visse forbrydelser – bestemmelser, der tog højde for den tiltaltes psykiske tilstand. Lovteksten uddybede dog ikke, hvem, der skulle foretage en sådan vurdering, dvs. om præsters, lægers eller lægfolks vidneudsagn skulle inddrages. Man har imidlertid inden for de kirkelige domstole haft tradition for at rådføre sig med læger, når man har skullet vurdere den psykiske tilstand hos en person, der var anklaget for trolddom, eller hos en person, der ansås for at være besat.

En forbindelse til Djævelen var ikke i sig selv en forbrydelse. Dette spørgsmål blev i høj grad afgjort af, hvorvidt denne forbindelse var frivillig eller ufrivillig.

Hvis en person blev besat af Djævelen imod sin vilje eller uden aktiv bistand, var behandlingen af vedkommende en pastoralteologisk opgave. Havde en person derimod frivilligt indgået en pagt med Djævelen, skulle vedkommende retsforfølges. Det var en lægefaglig opgave at skelne troldfolk fra de besatte og de syge. Efterhånden udarbejdede læger omfattende værker om dæmonologi, og derved blev der også i stigende grad sat spørgsmålstejn ved den kirkelige lære om dæmonologi.

Den føromtalte skelnen mellem djævelpagt og besættelse kan demonstreres ved at sammenligne Danske Lov af 1683 og Kirkeritualet af 1685. Danske Lov videreførte den eksisterende lovgivning mod trolddom og indførte ny lovgivning mod gudsbespottelse. Disse bestemmelser dannede det juridiske grundlag for at retsforfølge sagerne om djævelforskrivelser i 1700-tallet. På den anden side vejledte kirkeritualet præsten i, hvordan han skulle forholde sig i sager om djævelbesættelse. Blandt andet påpeger vejledningen i Kirkeritualet, at der findes adskillige sygdomme, der kan forveksles med besættelse (fx "Raseri"). Derfor skal der være læger tilstede, når præster skal tilse en anfægtet, for at præster og læger sammen kan overveje, om der kan være tale om en naturlig svaghed.

Lovgivningen mod trolddom og gudsbespottelse i Danske Lov afspejler et samenvævet forhold mellem teologi og jura, mens Kirkeritualets vejledning i håndtering af djævelbesættelse antyder et samspil mellem sjælesorg og lægefaglig ekspertise. Mit projekt vil med udgangspunkt i kilderne fra den retslige behandling af djævelforskrivelsessagerne belyse sam-

spillet mellem teologi, medicin og jura, samt tegn på en øget differentiering og en ændret arbejdsfordeling mellem de tre discipliner. Nærmere bestemt vil projektet undersøge, hvordan man indbyrdes opfattede og begrundede disciplinernes autoritet og begrænsning igennem perioden, hvor djævlforskrivelser blev retsfulgt.

Begrebet om en djævlpagt i dansk lovgivning

Djævlpagten var et nøglebegreb i den lærde fremstilling af trolddom på tværs af Europa, hvor pagten blev diskuteret i legalistiske vendinger. I dansk lovgivning blev begrebet en central del af definitionen af trolddom med Trolddomsforordningen af 12. oktober 1617, og det var denne form for trolddom, der skulle straffes med bålstraf. I Danske Lov forstås en djævlpagt som forsværgelsen af sin dåb og kristendom samt hengivelse til Djævelen, og de skyldige skal fortsat brændes på bålet.

I løbet af 1690'erne ophørte de såkaldte hekseprocesser i Danmark. Et kongeligt reskript af 21. juli 1686 befalede, at dødsdomme i trolddomssager fremover skulle indbringes for Højesteret, før de måtte eksekveres. Således sikrede myndighederne sig via Højesteret kontrol over udfaldet i disse trolddomssager, og denne foranstaltning anses for at have været et afgørende bidrag til, at hekseprocesserne godt ti år senere var ophørte. I lyset af myndighedernes indsats for at afskaffe hekseprocesserne kan man undre sig over, at retsforfølgelsen af djævlforskrivelsessager for alvor tager til i begyndelsen af 1700-tallet.

I en doktorafhandling fra 2000, *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser*

og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel, har seniorforsker ved Rigsarkivet, Tyge Krogh, som en af de første undersøgt sagerne om djævlforskrivelser. Krogh viser med udgangspunkt i det bevarede arkivmateriale, hvordan myndighedernes behandling varierede, og hvordan synet på forbrydelsen ændrede sig markant i perioden. Hvordan og hvorfor man ændrede syn på forbrydelsen er dog fortsat ubesvaret i forskningslitteraturen om emnet. Ikke desto mindre er disse spørgsmål centrale for udviklingen af en såkaldt moderne, oplyst verdensanskuelse og fordeling af arbejdsopgaverne mellem jura, medicin og teologi.

1700-tallets sager om djævlforskrivelser udfordrer den traditionelle fortælling om oplysningstiden som en periode, hvor man frigør sig fra trolddomsforestillinger i takt med de videnskabelige fremskridt. Retsforfølgelsen af djævlforskrivelser understreger i stedet, at spørgsmål om trolddom og Djævelen var komplicerede og ømtålelige emner selv i lærde kredse af teologer, læger og jurister, og at udviklingen af moderne opfattelser i disse spørgsmål ikke nødvendigvis var så lineær og uundgåelig, som man har haft tendens til at formode.

Projektets opbygning

Projektet er først og fremmest en undersøgelse og analyse af de konkrete sager om djævlforskrivelser, som er tilgængelige via Rigsarkivet. Kildematerialet er velbevaret og muliggør således en sammenligning af sagsbehandlingen over tid. Man kender på nuværende tidspunkt til omkring 22 sager i perioden 1635-1803, hvoraf knap 20 stammer fra 1700-tallet. Ligeledes vil sager om gudsbespottelse

og andre former for trolddom, som beslægtede forbrydelser, blive undersøgt (ca. 9 sager). Undersøgelsen af den retslige behandling af de konkrete sager vil blive sammenlignet med den offentlige drøftelse af Danske Lovs bestemmelser om trolddom i samtidens juridiske kommentarværker. Endelig skal undersøgelsens resultater sammenholdes med trykte afhandlinger om dæmonologi og melankoli.

Litteratur om djævforskrivelser

Allerede i samtiden kommenterede jurist og historiker Andreas Højer (1690-1739) og forfatter Ludvig Holberg (1684-1754) sagerne om djævforskrivelser, og i 1779 udgav jurist Peder Kofod Ancher (1710-1788) Det Juridiske Fakultets vurdering af en forskrivelsessag fra 1745. Derudover blev der løbende igennem 1700-tallet og ind i 1800-tallet publiceret juridiske værker, der kommenterede den strafferetlige del af Danske Lov, indtil

den blev erstattet af Straffeloven af 1866. Flere af værkerne referer direkte eller indirekte til sagerne om djævforskrivelser i deres udlægning af trolddomsparagrafferne. Djævforskrivelserne behandles sporadisk i senere fremstillinger fra 1800-tallet og 1900-tallet med udgangspunkt i en enkelt eller en række sager. Den seneste undersøgelse og ikke mindst kortlægning af de bevarede sager er som nævnt Tyge Kroghs undersøgelse, og endelig inddrager den svenske historiker Soili-Maria Olli svenske sager om djævforskrivelser i afhandlingen *Visioner av världen: Hädelse och djävulspakt i justitierevisionen 1680-1789* fra 2007. Mit projekt vil bidrage til den eksisterende litteratur ved at undersøge den konkrete retslige behandling af forskrivelsessagerne i Danmark-Norge og sammenholde denne med de grundlæggende fagdiskussioner mellem teologi, medicin og jura, som udfoldede sig i oplysningstiden.

Så summer det af sol over Søndre Campus

Af lektor, ph.d. Gitte Buch-Hansen

På tirsdage, som regel sidst på eftermiddagen, kan man se et lille optog bevæge sig langs kanalen bag om KUA 3's bygninger: I hvide dragter og med noget, der ryger og dufter som røgelse, bevæger de sig fra Afdeling for Bibelsk Eksegeses mødelokale til de to hvidmalede bistader, der her i foråret er blevet opstillet på plænen foran *Centre for Privacy Studies*. På linje med de store katedraler har også staderne her fået støttesøjler for ikke at blive væltet omkuld af Amagers lunefulde kastevind. Optoget består af medlemmerne af det uformelle bilaug ved Det Teologiske Fakultet, som beskyttet på behørig vis hver uge inspicerer staderne for at sikre, at bierne har plads nok og dermed ikke kommer i sværmtilstand.

De sakrale allusioner er ikke tilfældige. Med sin næsten uudholdelige sødme er nektaren tidligere blevet set som gudernes føde: Fra et overflødigshorn af en himmelsk banket dryssede nektaren ned over blomster og træer. Her kunne bierne så sanke den op som en gave til den menneskehed, der gennem honningens sødme skulle få smag for den guddommelige transcendens. Bierne har på denne måde altid medieret mellem himmel og jord. Hvis en sværm slog sig ned i

et kirketårn, tilhørte den kirken, også selv om ejeren var fulgt efter sine sværmende bier, sådan som loven påbød *ham*, hvis *han* ville gøre krav på sine bier. Bierne voks skulle da af kirken bruges til at fremstille de alterlys, hvis honningsøde duft sendte opmærksomheden tilbage til nektarens generøse kilde. Når jeg *kønner* ejerne maskulint, er også det udtryk for en historisk forståelse. Ifølge den svenske biskop, Olaus Magnus' *opus magnum* om de skandinaviske folks historie (*Historia de gentibus septentrionalibus*) fra 1555 forstyrrer fyldebøtter, tyve, koblersker og menstruerende kvinder bistadet med deres dunster og bør ikke komme nær disse. Med placeringen af bistaderne på det campusområde, hvor det juridiske, det humanistiske og det teologiske fakultet har hjemme, slås hermed en kulturhistorisk tangent an.

Når solen skinner på staderne, kan man i maj se, hvordan bierne sætter af på flyvebrættet og som små raketter skyder i vejret for at flyve nordpå over bygningerne på KUA 3. Formodentlig *trækker* de, som det hedder blandt biavlere, på de store kastanjetræer, der står omkring det gamle seruminstitut. Sådan er det med honningbier: De sender spejderbier ud,

som løbende sætter udbyttet af nektar og pollen i relation til flyveafstanden, og så retter stadets myriader af arbejderbier ind. Det er imponerende eller skræmmende effektivt – afhængigt af beskuerens synsvinkel. Måske kigger bierne senere på sæsonen over i kolonihaverne på den anden side af Ørestads Boulevard. Gennem sensommeren trækker de helt sikkert på den vedbend, der som arkitektens trøst er plantet langs metroen, men som set fra insekternes side er *super food*. Men alt dette vender vi tilbage til.

Projekt: Honning og viden på Københavns Universitet

Men hvorfor er de så der? Bistaderne?! Fordi honningen fra staderne skal være med til at stimulere forskning i bier og synliggøre den viden, som allerede findes ved Københavns Universitet. Projektet er kommet i værk på initiativ af professor Jakob Skovgaard-Petersen, *Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier*, og professor Ditlev Tamm, *Center for retskulturelle studier*, men bag projektet står nu en arbejdsgruppe af både våde og tørre forskere, der alle er engageret i viden, som på en eller anden måde har med bierne at gøre: fra deres helbred og aktuelle udsathed til honningens sårhelende egenskaber, fra deres unikke organisation til den rolle, de aktuelt spiller som facilitatorer i byernes grønne omstilling. Al denne viden vil blive præsenteret på en tværfaglig konference her til efteråret, hvor alle fakulteter bidrager.

Nu er det sådan, at der aktuelt produceres honning på tre af KU's campusområder. På Nordre Campus stiller Niels Bohr Instituttet arealer til rådighed for Røde Kors' bigård, der

drives af flygtninge i regi af ByBi. På City Campus har ByBi en eksternt finansieret bigård i Botanisk Have, som understøtter havens bestøvning. På Frederiksberg Campus slynger og aftager ByBi honning fra Københavns Amts Biavlforenings skolebigård (tidligere) Landbohøjskolens Have. Kun Søndre Campus manglede, for at vi kunne få fremstillet den form for 'merchandise', hvor alle KU's campusområder vil være repræsenteret med deres særlige honning. Men nu er staderne der. Når det overhovedet har været muligt at løbe dette projekt i gang, skyldes det Almenfonden ved Københavns Universitet, der har støttet projektet, fordi det, som det hed i ansøgningen, er en "meningsfuld aktivitet, som kan bringe studerende og ansatte sammen på tværs af fag- og stillingskategorier på en afstressende (sjov og sød) måde".

Bierne i bøgerne

Efter at projekt 'Honning og Viden' blev lanceret på fakultetet, har studerende og kolleger løbende sendt mig titler på og uddrag fra de historiske kilder, som de sad og arbejdede med, hvor honningen med dens sødme og bistadet med dets fascinerende organisering spiller en rolle. Da disse – ofte kuriøse – tekster løbende bliver distribueret til medlemmerne af 'bilauget', har de studerende med den jargon, som uundgåeligt er kommet til at præge projektet, døbt tirsdagseftermiddagene deres 'bi-fag'.

Således dukkede der en dag en tekst op, som man læste på *Privacy: Dyetary* fra c. 1542 af den britiske læge og klosterbroder Andrew Boorde. Skriftet, som er en vejledning til det gode liv, indledes

med overvejelser over, hvor man bør bosætte sig: Fordi Gud ifølge Mosebøgerne lovede Abraham [*sic!*] et land, hvor det flød med mælk og honning, bør man bygge der, hvor bierne trives. Ergo måtte bistaderne placeres uden for *Privacy's* "mancyon" (som boligen hedder i Boordes skrift).

En nøgletekst, hvis man skal forstå biernes kulturhistorie, er tilgået mig fra en af mine specialestuderende. For enhver, som vil forstå, hvor anderledes, sammenlignet med nutiden, antikken tænkte om køn – og altså også om biernes – er Aristoteles' drøftelse af insekternes forplantning i afhandlingen *De generatione animalium* et *sine qua non*. I værket gør Aristoteles sig en række overvejelser over biernes køn, forplantning og den indbyrdes relation mellem de tre typer bier, man finder i bistadet: i dag kaldet arbejderne, dronerne og dronningen. Enhver biavler kan nikke genkendende til de iagttagelser, som Aristoteles bygger sin redegørelse på. Det er således helt korrekt, når Aristoteles konkluderer, at det ikke giver mening at klassificere bier ud fra det gængse begreb om køn. Og alligevel er det netop kønnet, som ender med at føre ham (og historien) på afveje. Ifølge Aristoteles skal det, som er aktivt, og som forplanter sig uden for egen krop, kønnes maskulint, mens det kvindelige er defineret ved på passiv vis at være vækstmedium for den maskuline sæd. Men fordi arbejderbierne både har soldatens brod og forsvarsvilje og derfor må kønnes maskulint og samtidig på moderlig vis passer ynglen, må disse ifølge Aristoteles være tvekønnede. Denne konklusion bidrager til forklaringen på det forhold, at man i bistadet ikke kan iagttage nogen

form for parringsaktivitet. Ifølge Aristoteles kopulerer bierne pga. deres særlige kønskonstruktion nemlig ikke. I modsætning til arbejderbierne er kongen dog et helt igennem maskulint eksemplar, hvilket hans størrelse og adfærd bærer vidnesbyrd om. Fordi et stade uden konge ingen yngel har, *må* arbejderne være hans afkom. Dronerne, derimod, stammer fra arbejderbierne, fordi der, sådan som Aristoteles også helt korrekt redegør for, kan findes droneyngel, selv om der ikke er en konge i stadet. (I dag kaldes den ubefrugtede yngel fra arbejderbierne for *pukkel-yngel*.) Dronernes tilstedeværelse forbliver dog en gåde for Aristoteles, fordi de, på trods af at de er på størrelse med kongen, tilsyneladende ikke bidrager til bistadets vækst eller trivsel.

I dag ved man, at dronerne stammer fra ubefrugtede æg fra dronningen – dvs. de har kun ét kromosomsæt – mens arbejdere og nye dronninger hidrører fra hendes befrugtede æg. Bierne kopulerer, men ikke i stadet: Under særligt gunstige vejrforhold forlader den unge dronning og dronerne stadet for sammen med bier fra andre stader at parre sig i luften. Det er den rene swingerklub. Med deres enkelte kromosomsæt fungerer dronerne som en form for flyvende sæd. Bistaderne består altså ene og alene af 'hunner' med enten et dobbelt eller et enkelt kromosomsæt.

Aristoteles' redegørelse for bistadets køn og genealogi har været dominerende indtil det 17. århundrede og kan forklare den – set med moderne øjne – bizarre brug af bierne, som vi finder i de historiske kilder. Når bierne hos flere af kirkefædrene – fx Ambrosius (ca. 339-397) og Augustin (354-430) – bliver et symbol på den askese, der som ideal foregriber det

eskatologiske liv, hvor mennesket lever uden kopulation, refereres der til den viden, vi finder i Aristoteles' værk. Det samme gælder det fyrstespejl, som vi finder i Olaus Magnus' *Historia de gentibus septentrionalibus*, hvor bistadets *konge* [*sic!*] besidder alle de klassiske dyder, først og fremmest den selvkontrol og det mådehold, der ligger til grund for hans selvopofrende karakter. Magnus' værk kan i øvrigt læses som en kommentar til den reformation, han selv undsagde. Mens det hos Magnus er reformatorerne, der repræsenterer den splittelse af stadet, som altid er af et onde, sendes sværmeriets 'sorteper' hos Luther videre til hans modstandere. Sværmerne har altså ikke fået betegnelsen, fordi de er karismatisk orienterede, men fordi de splitter det, som bør være en enhed: stadet eller kirken. Men det må man jo kende til biernes kulturhistorie for at forstå. Når ordet 'sværmer' ifølge Gyldendals *Store Danske* "kommer af tysk *Schwärmer*", hvilket betyder 'fantaster', har billedplanet erstattet realplanet. Overhovedet gør de kulturhistoriske projektioner det vanskeligt at skelne mellem billed- og realplan, når det gælder bistadet. Som et afsluttende kuriosum skal nævnes Bernard de Mandevilles *The Fable of The Bees: or, Private Vices, Publick Benefits* fra 1714, som et par systematikere har henledt min opmærksomhed på. I dette værk er Magnus' selvopofrende fyrste forsvundet til fordel for en radikal utilitarisme, hvor den enkelte bis selvished går restløst op i hele samfundets nytteværdi.

Vilde og domesticerede bier: konkurrence?

Man kan sige, at Mandevilles projektioner er at genfinde i den radikale miljøbevægelse, men altså nu med en kritisk *brod*. De domesticerede honningbier repræsenterer her den menneskehed, der som en invasiv art har underlagt sig naturen og fortrængt de vilde bier. I USA har denne opfattelse bl.a. ført til afbrændinger af bistader. Da denne uhyre komplekse problemstilling jævnligt finder vej til medierne, skal den lige have nogle ord med på vejen. Det er rigtigt, at 'bitrykket' – dvs. antallet af honningbier pr. kvm. – spiller en rolle, når det gælder forholdet mellem de vilde bier og honningbierne, men den helt afgørende udfordring er og bliver den sprøjtning, som rammer *alle* insekter, og den mangel på habitater og fødekilder, der *specifikt* rammer de vilde bier. I modsætning til de supereffektive honningbier er de vilde bier lokale specialister, som er tilpasset en særlig flora. Omvendt er humle- og honningbier fuldstændigt afgørende for bestøvningen af afgrøder og (frugt)træer. Hvis der er trækkilder nok i omegnen, vil der derfor ingen konkurrence være. For at være på den sikre side fravalgte vi en egentlig bigård til fordel for to stader og kortlagde – som indledningsvis antydet – områdets fødekilder inden opstillingen af staderne.

Når det er sagt, skulle bistadernes tilstedeværelse på Søndre Campus gerne stimulere til en beplantning, som på sigt udvikler sig i en mere vild og insektvenlig retning. Japanske kirsebær er med de-

res lyserøde pudderkvaster gode til *selfies*, men som træer er de sterile. De har ingen nektar, fordi de netop er udviklet til *ikke* at give de bær, der belaster budgettet med rådden frugt og sten, som skal fejdes op. Græs er rart at sidde på, men plænerne er som en grøn ørken, der suger liv og næring ud af den biodiversitet, der skulle få det til at summe af sol over Søndre Campus. Lad os i stedet få områder, hvor der arbejdes målrettet med de vilde planter – også kaldet ukrudt – som er de vilde insekters fødekilde.

Tak til Mette Birkedal, Giovanna Barbara Alesandro, Kristian Mejrup, Carsten Pallesen og Esben Korsgaard Rasmussen for informativt og underholdende input. Endelig skal det lige nævnes, at alle er velkomne i bilauget – også selv om man bare en enkelt tirsdag vil være med på en kigger. Vi har tøj og handsker i forskellige størrelser. Kontakt gbh@teol.ku.dk.

Teologisk Forening

Program for efterårssemesteret 2019

Tirsdag, den 3. september 2019

Generalforsamling kl 18.00

Tirsdag, den 3. september 2019

Minimalistiske modfortællinger

Eksistens, etik og teologi i Peter Seebergs forfatterskab

*Adjunkt Jonas Holst, Instituto Humanismo y Sociedad,
San Jorge Universitet, Zaragoza*

Tirsdag, den 29. oktober 2019

Maleriet som inkarnation

Om bebudelsen og korsfæstelsen som kunsthistoriske prototyper

*Lektor Lilian Munk Rösing, Institut for Kunst og Kulturvidenskab,
Københavns Universitet*

Tirsdag, den 5. november 2019

**Kontroversen om det teologiske menneskesyn i oldkirken
mellem Origenes og Augustin og dens aktuelle perspektiver**

*Professor m.s.o. Anders-Christian Jacobsen, Afdeling for Systematisk Teologi,
Aarhus Universitet*

Tirsdag, den 12. november 2019

Det ukontrollerbare: Hartmut Rosas resonanstæori og teologien

*Professor Niels Henrik Gregersen, Afdeling for Systematisk Teologi,
Københavns Universitet*

Tirsdag, den 26. november 2019

Skjuler Gud sig i et sort hul? Om Esajasbogen kapitel 39 og 40

Adjunkt Frederik Poulsen, Afdeling for Bibelsk Eksegese, Københavns Universitet

Medio december

Teologisk Forenings Julefest

Foredragene finder sted 19.30 på Det Teologiske Fakultet,
Karen Blixens Plads 16, Markedspladsen

Entré kr. 25 per enkeltforedrag.

Medlemskab kr. 50 per semester for studenter og pensionister, kr. 75 for øvrige

Kierkegaardselskabet

Program for efterårsemesteren 2019

Torsdag den 26. september, kl. 19.30

**Om "... de guddommeligt beskikkede Lærere ...",
eller: Kierkegaards naturfilosofi**

Jesper Lundsryd Rasmussen, ph.d., Afdeling for kulturvidenskab, SDU

Torsdag den 31. oktober, kl. 19.30

Magt i det komiske: Kierkegaard, demokrati, og magtens tomme rum

Lars Tønder, ph.d., professor (mso), Institut for Statskundskab, KU

Torsdag den 28. november, kl. 19.30

Kierkegaards lighedstanke og det politiske

*Mads Peter Karlsen, adjunkt, ph.d.,
Afdeling for Management, politik og filosofi, CBS*

Torsdag den 30. januar, kl. 19.30

Kierkegaard og katastrofen

Isak Winkel Holm, Professor, Institut for Kunst og Kulturvidenskab, KU

Alle foredrag finder sted på Københavns Universitet, Søndre Campus,
Karen Blixens Plads 16 eller Njalsgade 76, auditorie 9A-0-01

Publikationer fra Det Teologiske Fakultet

Den komplette liste kan ses på <http://teol.ku.dk/Forskning/publikationer>

- 60 Gitte Buch-Hansen og Frederik Poulsen (red.), *Bibelen i gudstjenesten*. Center for Studiet af Bibelens Brug. Københavns Universitet. 2015. 200 sider.
- 61 Mogens Müller, *Fem nye bidrag til fortolkningens historie*. Afdeling for Bibelsk Eksegese 2016. 146 sider.
- 62 Kristoffer Garne & Lars Nørgaard (red.), *(Gen)klange. Essays om kunst og kristendom tilegnet Nils Holger Petersen på 70-årsdagen*. 2016. 232 sider.
- 63 Kristoffer Garne, *Romantik og kristendom. Belyst gennem Grundtvigs andet møde med Steffens*. Bearbejdet prisopgave 2016. 232 sider.
- 64 Kristian Mejrup, *Grand Prospects of Halle Pietism. The Acrobat, the Project-maker and the Shepherd*. Ph.d.-afhandling 2016. 211 sider.
- 65 Henrik Laugesen, *The Ambiguity of FOREIGN MILITARY ASSISTANCE*. Ph.d.-afhandling 2016. 223 sider.
- 66 Anne Katrine de Hemmer Gudme, Søren Holst, Jesper Høgenhaven og Frederik Poulsen, *Fire indgange til gammeltestamentlig teologi*. 2016. 132 sider.
- 67 Nete Helene Enggaard, *Højmesse og dåb. En sammenlignende undersøgelse af gudstjenestedeltagernes oplevelse af traditionel og nyere liturgisk praksis ved højmesse og dåb i Helsingør stift*. 2016. 119 sider.
- 68 Rasmus Markussen, Tine Reeh og Ida Willert (red.), *Dansk kirke og kultur i mellemkrigstiden*. Oplæg fra et kirkehistorisk seminar 11. november 2015. 2016. 138 sider.
- 69 Christian Hjortkjær, *Utilstrækkeligt enestående. En kierkegaardsk diagnose af diagnosesamfundet*. Ph.d.-afhandling 2016. 252 sider.
- 70 Lars Cyril Nørgaard, *Engaged Withdrawal. Sources of Soul-Formation. Paul Godet Des Marais' Spiritual Direction of Madame De Maintenon*. Ph.d.-afhandling 2017. 236 sider.
- 71 Carsten Selch Jensen, *Med ord og ikke med slag. Teologi og historieskrivning i Henrik af Letlands krønike (ca. 1227)*. Doktordisputats 2017. 476 sider.

- 72 Cathrine Bjørnholt Michaelsen, *Remains of a Self. Solitudes and Responsibilities*. Ph.d.-afhandling 2017. 300 sider.
- 73 Mette Birkedal Bruun, *The Unfamiliar Familiar. Armand-Jean de Rancé (1626-1700) between Withdrawal and Engagement*. Doktordisputats 2017. 826 sider.
- 74 Leo Catana, *Late Ancient Platonism in Eighteenth-Century German Thought*. Doktordisputats 2017. 230 sider.
75. Christina Solmunde Michelsen, *John the Baptist's Public Ministry in Luke 3:1-20: Is Luke a Writing Reader of Matthew?* Ph.d.-afhandling 2017. 225 sider.
76. Mikkel Gabriel Christoffersen, *Living with Risk and Danger: Studies in Interdisciplinary Systematic Theology*. Ph.d.-afhandling 2017. 278 sider.
77. Rasmus H. C. Dreyer, *Hans Tausen mellem Luther og Zwingli. Studier i Hans Tausens teologi og den tidlige danske reformation*. Ph.d.-afhandling 2017. 294 sider.
78. Hannah Elliott, *Anticipating Plots : (Re)Making property, futures and town at the gateway to Kenya's 'new frontier'*. Ph.d.-afhandling. 2018. 256 sider.
79. Karen Marie Leth-Nissen, *Churching Alone: A Study of the Danish Folk Church at Organizational, Individual and Societal Levels*, Ph.d.-afhandling 2018. 325 sider.
80. Martin Ravn, *"UBI VERBUM, IBI TRINITAS": En systematisk-teologisk studie i Martin Luthers treenighedstænkning*, Ph.d.-afhandling 2018. 191 sider.
81. Kasper Siegismund, *Studies in the Hebrew Verbal System: Hebrew as a System of Relative Tense and the Origins and Development of the Classical Consecutive Forms*, Ph.D.-afhandling 2018. 413 sider.
82. Peter Søes. *Image of God, Knowledge of God. The Theological Anthropologies of Karl Barth and Wolfhart Pannenberg in Light of Tertullian*, Ph.d.-afhandling 2019. 276 s.

Bøger, der ikke er udsolgt, kan købes hos Academic Books, Søndre Campus.

Adskillige af bindene er desuden tilgængelige som e-bøger og kan hentes gratis på <http://teol.ku.dk/Forskning/publikationer>.

DET TEOLOGISKE FAKULTET
KØBENHAVNS UNIVERSITET
KAREN BLIXENS PLADS 16
DK - 2300 KØBENHAVN S

WWW.TEOL.KU.DK

ISSN 0905-4200